

T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS

KİRÂAT İLMİNDE İSTİŞHÂD METODU
(KEŞŞÂF VE ZÂDÜ'L-MESÎR TEFSİRLERİ ÖRNEĞİ)

EMİNE ÜNAL

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Hayri ŞAHİN
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Abdussamet VARLI
Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Yusuf KOÇAK

KASTAMONU-2024

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Emine ÜNAL

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KİRÂAT İLMİNDE İSTİŞHÂD METODU

(KEŞŞÂF VE ZÂDÜ'L- MESÎR TEFSİRLERİ ÖRNEĞİ)

EMİNE ÜNAL

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ MUHAMMED HAYRİ ŞAHİN

Bu yüksek lisans tezi, İbnü'l-Cevzî'nin "*Zâdü'l-Mesîr*" ve Zemahşerî'nin "*Keşşâf*" tefsirlerinde kırâatlerin istişhâd metodu ile nasıl ele alındığını karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Araştırma, her iki tefsirde de kırâat farklılıklarını belirlemek ve bunların tefsir metinleri üzerindeki etkilerini detaylı bir şekilde analiz etmek için nitel araştırma yöntemlerini temel almıştır. İbnü'l-Cevzî, hadis ve tefsir ilimlerinde derinleşmiş bir alim olarak, kırâat farklılıklarını çoğunlukla rivayetlere dayanarak yorumlarken, Zemahşerî dil ve belagat bilimine olan hakimiyeti ile dilbilimsel analizlere büyük önem vermiştir. Her iki tefsirin kırâat yorumları, İslâmî ilimlerde kırâat çeşitliliğinin anlaşılmasına katkıda bulunmuş ve metodolojik farklılıklar, kırâat ilminin zenginliğini ve çeşitliliğini ortaya koymuştur. Bulgular, İbnü'l-Cevzî ve Zemahşerî'nin kırâatleri farklı metotlarla nasıl ele aldıklarını ve bu yaklaşımların tefsirlerine nasıl yansıdığını göstermiştir. Ayrıca, her iki tefsirin kırâat ilmine olan katkıları değerlendirilmiş ve İslâmî tefsir literatüründe bu eserlerin benzersiz yerlerini belirlemiştir.

ANAHTAR KELİMELE: Kırâat, Tefsir, İstişhâd, Keşşâf, Zâdü'l-Mesîr

Haziran 2024, 54 Sayfa

ABSTRACT

MSC THESIS

THE METHOD OF ISTISHÂD IN THE SCIENCE OF QIRA'AT (EXAMPLES FROM THE TAFSIRS OF AL-KASHSHAF AND ZAD AL- MASIR)

EMİNE ÜNAL

KASTAMONU UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES
SUPERVISOR: ASST. PROF. DR. MUHAMMED HAYRÎ ŞAHİN

This Master's thesis comparatively examines how the Qira'at (canonical readings of the Qur'an) are utilized in the Tafsirs (Qur'anic exegesis) "*Zâdû'l-Mesîr*" by Ibn al-Jawzi and "*Kashshaf*" by Zamakhshari. The research fundamentally employs qualitative methods to determine and analyze the variations of Qira'at and their implications within the texts of both Tafsirs. Ibn al-Jawzi, deeply rooted in Hadith and Tafsir sciences, interprets variations in Qira'at through traditional narratives, whereas Zamakhshari, with his command over language and rhetoric, places significant emphasis on linguistic analyses. The interpretations of Qira'at in both Tafsirs contribute to the understanding of Qira'at diversity in Islamic sciences and highlight the methodological differences, showcasing the richness and diversity of the field. The findings demonstrate how Ibn al-Jawzi and Zamakhshari address Qira'at through different methodologies and how these approaches are reflected in their Tafsirs. Additionally, the contributions of both Tafsirs to the science of Qira'at are assessed, establishing their unique positions within the Islamic exegetical literature.

KEYWORDS: Qira'at, Tafsir, İstishâd, Kashshaaf, Zâd Al-Masîr

June 2024, 54 Page

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasının hazırlanması sürecinde emeği geçen herkese şükranlarımı sunarım. Öncelikle, danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Hayri Şahin'e bu çalışmanın her aşamasında bana rehberlik ettiği için derin teşekkürlerimi iletmek isterim. Mezunu olduğum Samsun 19 Mayıs Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Yaşar Kurt'a lisans ve yüksek lisans ders dönemim süresince akademik yolculuğumda verdiği destekler için minnettarım. Ayrıca bir önceki tez danışmanım Doç. Dr. Yaşar Akaslan'a bu konuyla yola çıkmama vesile olduğu için teşekkürlerimi sunarım.

Tez jüri üyeleri Doç. Dr. Abdussamet Varlı ve Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Koçak'a araştırmamın daha kapsamlı olmasını sağlayan değerli geri bildirimleri ve önerileri için teşekkür ederim.

Son olarak, ilim yolunda beni daima teşvik eden ve her zaman ilgi ve desteğini üzerimden esirgemeyen babam Osman Şahin'e özel bir teşekkür etmek isterim. Ayrıca bu süreçte moral ve motivasyonumu yüksek tutmama yardımcı olan değerli aileme teşekkürü borç bilirim.

Emine Ünal

Kastamonu, 2024

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
TEZ ONAYI	ii
TAAHHÜTNAME	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	viii
1. GİRİŞ.....	1
1.1 Araştırmanın Konusu, Amaç ve Hedefleri	1
1.2 Araştırma Yöntemi	1
1.3 Araştırmanın Önemi ve Literatür Taraması	3
1.4 Kapsam ve Sınırlamalar	5
2. İBNÜ'L-CEVZİ VE ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATLARI.....	7
2.1 İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı ve Eserleri	7
2.1.1 Hayatı.....	7
2.1.2 İlmi Kişiliği, Eğitimi, Yaşadığı Dönem ve Coğrafya	8
2.1.3 Hocaları ve Öğrencileri.....	9
2.1.4 Eserleri	10
2.1.5 Zâdü'l-Mesîr Tefsiri	12
2.2 Zemahşerî'nin Hayatı ve Eserleri.....	13
2.2.1 Hayatı.....	13
2.2.2 İlmî Kişiliği, Eğitimi, Yaşadığı Dönem ve Coğrafya	14
2.2.3 Hocaları ve Öğrencileri.....	15
2.2.4 Eserleri	17
2.2.5 Keşşâf Tefsiri.....	18
3. ZÂDÜ'L MESÎR VE KEŞŞÂF TEFSİRLERİNDE KİRÂATLERİN İSTİŞHÂDİ	19
3.1 Şiirle İstişhâd Etmeleri	19
3.2 Arap Sözlerinden İstişhâd Etmeleri.....	29
3.3 Âyetle İstişhâd Etmeleri	38
3.4 Hadisle İstişhâd Etmeleri.....	44
4. SONUÇ.....	47
KAYNAKLAR	49

KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	: Bakınız
der.	: Derleyen
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Haz.	: Yayına hazırlayan
Hz.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih eden
ö.	: Ölüm yılı
yy.	: Yüz yıl
y.y.	: Yayın yeri yok

1. GİRİŞ

Kur’ân-ı Kerîm, Cebrail aracılığı ile Hz. Muhammed’e (s.a.v.) Arapça olarak indirilmiş ve bu vahiy, insanlık için bir rehber olarak sunulmuştur. Hz. Muhammed (s.a.v.), vahyi yaşayarak örnek olmuş ve sahâbeye aktararak tebliğ etmiştir. Kur’ân, Hz. Peygamber döneminde, farklı Arap lehçelerini kullanan bir topluma indirilmiştir. Bu çeşitlilik, vahiyde farklı kırâatlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış ve Hz. Muhammed (s.a.v.), bu durumu dikkate alarak Kur’ân’ın yedi harf üzerinden okunabileceğini bildirmiştir. Elinizdeki çalışmada, *Keşşâf* ve *Zâdü’l-Mesîr* tefsirlerinde zikri geçen kırâat çeşitliliğinin nasıl ele alındığı incelenecektir.

1.1 Araştırmanın Konusu, Amaç ve Hedefleri

Eldeki bu araştırma, İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201) tefsirinde, “Kırâat İlminde İstişhâd Metodu (*Keşşâf* ve *Zâdü’l-Mesîr* Tefsirleri Örneği)” başlığı altında, tefsir literatüründe iki değerli eserin kırâatlerle olan ilişkisini ve bu eserlerin kırâat ilminde istişhâd metodu açısından nasıl bir yaklaşım sergilediğini incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca bu çalışma, *Keşşâf* ve *Zâdü’l-Mesîr* tefsirlerinin, Kur’ân kırâatlerini nasıl ele aldıklarını karşılaştırmalı bir perspektiften sunarak, her iki eserin de bu alanda vermiş olduğu bilgileri derinlemesine analiz edecektir. Bu amaca yönelik olarak Zemahşerî ve İbnü’l-Cevzî’nin kırâatleri delillendirmek için istişhâd metotlarından hangilerini kullandıklarını, her iki müfessirin yöntemlerindeki benzerlik ve farklılıkları ele almayı hedeflemektedir. Zemahşerî’nin ve İbnü’l-Cevzî’nin kırâat tasavvurlarının tefsirlerine etkisini incelemek bu tezin hedefleri arasındadır.

1.2 Araştırma Yöntemi

Bu tez çalışmasında, İbnü’l-Cevzî’nin *Zâdü’l-Mesîr* ve Zemahşerî’nin *Keşşâf* adlı tefsir eserlerinde kırâat farklılıklarının tespit edilmesi ve analiz edilmesi için sosyal bilimlerde kullanılan nitel araştırma yöntemleri temel alınmıştır. Bu bağlamda, her iki eserin içeriği derinlemesine incelenmiş, kırâat farklılıkları ve bunların tefsir metinleri üzerindeki etkileri detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Araştırma süreci, konuyla ilgili mevcut literatürün kapsamlı bir taraması ile başlamıştır. Bu tarama, kırâat ilmi ve tefsir çalışmaları üzerine yazılmış akademik makaleler, kitaplar ve tezler arasından, özellikle İbnü'l-Cevzî ve Zemahşerî'nin tefsirlerini odak noktasına alan çalışmaları içermektedir. Literatür taraması sonucunda elde edilen bilgiler, çalışmanın teorik çerçevesinin oluşturulmasında kullanılmıştır.

İkinci aşamada metin analizi yöntemi kullanılmıştır. İbnü'l-Cevzî ve Zemahşerî'nin tefsir eserleri, kırâat farklılıklarını belirlemek ve bunların istişhâd metotlarını anlamak için detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Her iki metin de farklı kırâatlerin tefsir metinlerinde nasıl ele alındığını görmek için içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Bu süreçte, metinlerde geçen kırâatlerin çeşitleri, sahâbe, tâbiîn ve sonraki kırâat imamları tarafından nasıl kullanıldığı ve bu kullanımların metinlerdeki yerleri ve bağlamları dikkate alınmıştır.

Daha sonra, elde edilen bulgular, İbnü'l-Cevzî ve Zemahşerî'nin tefsirlerindeki kırâat farklılıklarının karşılaştırmalı bir analizi için kullanılmıştır. Bu karşılaştırmalı analiz, her iki tefsir eserinde aynı ve farklı âyetler üzerindeki kırâat farklılıklarını ve bu kırâatlerde kullanılan istişhâd metotlarını ortaya koymaktadır.

Çalışma, tümevarım yöntemini kullanarak, kırâat farklılıklarının genel bir modelini çıkarabilmek amacıyla spesifik örneklerden genel sonuçlara ulaşmayı hedeflemiştir. Bu yöntem, bahsi geçen iki müfessirin istişhâd metotları hakkında genel bir çerçeve sunmak ve araştırmacılara bu alanda bir bakış açısı kazandırma gayesine matuftur.

Bu araştırma esnasında *Zâdü'l-Mesîr*'in Abdurrezzâk el-Mehdî tarafından tahkik edilmiş ve 2001 yılında Beyrut'ta Darü'l-Kitabi'l-Arabî yayınevi tarafından basılmış nüshası kullanılmıştır. *Keşşâf* için ise Halil Mahmud Şiha tahkikli 2009 yılı Beyrut baskılı nüshası tercih edilmiştir.

Âyet mealleri için Diyanet İşleri Başkanlığının <https://Kur'an.diyaret.gov.tr/Tefsir> sitesinden istifade edilmiştir.

1.3 Araştırmanın Önemi ve Literatür Taraması

Kur'ân kırâatleri üzerine yapılan akademik çalışmalar, İslâmî ilimler içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Kırâat ilmi, Kur'ân'ın farklı coğrafyalardaki okunuş biçimlerini ve bu okunuşların dilbilimsel ve fıkhi yönlerini ele almaktadır. Elinizdeki bu çalışmanın yapılmış diğer çalışmalardan fark ve benzerliklerinin ortaya konulabilmesi ve bu araştırmanın alana katkısının okuyucuya net olarak aktarılabilmesi adına yapılmış çalışmalar hakkında genel bir çerçeve sunulacaktır.

Çalışmamızla yakın ilişki içerisinde olan en önemli akademik araştırmalardan bir tanesi Büşra Özdemir tarafından hazırlanmış olan “İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr* adlı eserinin kırâat ilmi açısından tahlili” adlı yüksek lisans tezidir. Söz konusu tezin üç ana bölümden oluştuğu görülmektedir. İlk bölümde İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eserleri ele alınmış, ikinci bölümde kırâat ilmi ve kırâat imamları hakkında bilgi verilmiş, üçüncü bölümde ise *Zâdü'l-Mesîr*'de geçen kırâat ihtilafları incelenmiştir. Tez, kırâat ilmiyle ilgili literatürde var olan bilgilere dair genel bir bakış sunmaktadır.¹ Ancak tezde istişhâd metoduna dair bilgi aktarımı bulunmamaktadır.

İbnü'l-Cevzî'nin tefsiri hakkında yapılmış olan bir diğer çalışma, 2021 yılında Ali Haydar Öksüz tarafından yazılmış olan “Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr Fî 'ilmi't-Tefsîr* Adlı Eserinde Kırâatlere Yaklaşımı” adlı doktora tezidir. Bu tez, İbnü'l-Cevzî'nin kırâatleri işleyiş biçimi, *Zâdü'l-Mesîr*'de kırâat farklılıkları, sahih olan ve sahih olmayan kırâatlere yaklaşımı, kırâat imamlarına atıfta bulunması, sahâbe kırâatine atıfta bulunması gibi farklı açılardan konuyu ele almıştır. *Zâdü'l-Mesîr*'de kırâat uygulamalarından bahsedilmiş, istişhâd metoduna da kırâatlere dayanak gösterme adı altında kısaca yer verilmiştir.²

Bu alanda yapılmış olan bir başka akademik çalışma, İsmail Öztürk'ün hazırlamış olduğu “Kırâat Açısından İbnü'l-Cevzî Tefsiri” adlı doktora eseridir. Bu çalışmada kırâat ilmine genel bir bakış başlığı altında birinci bölümde kırâat çeşitlerinden ve kırâatlerin İslâmî ilimlere etkisinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde *Zâdü'l-Mesîr*'de

1 Büşra Özdemir, *İbnü'l-Cevzî'nin Zâdü'l-Mesîr Adlı Eserinin Kırâat İlmi Açısından Tahlili* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

2 Ali Haydar Öksüz, *Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Zâdü'l-Mesîr fî 'ilmi't-Tefsîr Adlı Eserinin Kırâatlere Yaklaşımı* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), iii-viii.

yer alan kırâatlerle ilgili bilgiler aktarılmıştır. Üçüncü bölümde ise sahih ve şâz kırâatleri ele alış biçimi anlatılmış, sahih kırâatlerin delillendirilmesi adı altında istişhâd metoduna kısaca yer verilmiştir.³

Ayrıca kırâat alanında Zemahşerî'nin *Keşşâf* tefsiri üzerine halihazırda yapılmış olan bir yüksek lisans ve iki doktora tezi olmak üzere üç tez mevcuttur. Bunlardan birincisi Şule Akman'ın “*Keşşâf*'ta Mütevâtir Olmayan Kırâatler ve Tefsir İlişkisi” başlıklı yüksek lisans tezidir. Tezin birinci bölümünde “*Keşşâf*'ta Kur'ân-Kırâat İlişkisi” başlığı altında *Keşşâf*'ta tercih edilen ancak mütevâtir olmayan kırâatlerin sarf, nahiv, lehçeler, belagat ve Arap deyimleri açısından ele alınış biçimleri aktarılmıştır. Bununla birlikte mana ve mantık açısından tercih edilen mütevâtir olmayan kırâatler de aktarılmıştır. *Keşşâf*'ta tercih edilen kırâatlerin sıhhatleri açısından değerlerini ifade eden lafızlar üzerinden bir inceleme yapılmıştır. İkinci bölümde ise kırâat-anlam ilişkisi adı altında mütevâtir olmayan kırâatlerin tefsirinde kullanılan deliller; âyetler, hadisler, sahâbe sözleri, şiir ve şâz kırâatler bakımından ele alınmıştır.⁴ Tez çalışmasında yazar, mütevâtir olmayan şâz kırâatlerin mütevâtir kırâate delil olarak ve şâz kırâatlerin şâza delil olarak kullanıldığı noktaları ele almıştır. Onun dışında genel anlamda istişhâd ele alınmamıştır.

Bu konudaki bir başka çalışma Mustafa Kılıç'ın “Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ında kırâat olgusu” başlıklı doktora tezidir. Tezde farklı olarak Arap lehçeleri, sarf ve nahiv kuralları açısından kırâat vecihleri ele alınmıştır. Son bölümde ise kırâat tasavvuru, rivayetler, Arap dili, Mushaf hattı gibi farklı vecihlerle ele alınmıştır. Ayrıca Zemahşerî'nin sahih ve şâz kırâatlere yönelik eleştirel yaklaşımı da bu bölümde ele alınmıştır. Bu tezde altı sayfada kırâatleri desteklemek için kullandığı delillerin özetlendiği kısımlar tezimizde ayrıntılı bir şekilde ele aldığımız konulardan oluşmaktadır.⁵

3 İsmail Öztürk, *Kırâat Açısından İbnü'l Cevzî Tefsiri* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

4 Şule Akman, *Keşşâf'ta Mütevâtir Olmayan Kırâatler ve Tefsir İlişkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

5 Mustafa Kılıç, *Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ında Kırâat Olgusu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014).

Keşşâf'taki kırâat olgusuyla ilgili yazılmış olan en son tez ise Bilal Göktaş'ın “Kırâat Farklılıklarının Anlama Etkisi Üzerine Bir Mukayese” adlı tezidir. Çalışma, bu iki önemli tefsir eserinde kırâatlerin nasıl kullanıldığını ve âyetlerin tefsirindeki rollerini detaylandırarak ele almakta, Mâtürîdî ve Zemahşerî'nin hayatları ve kırâat ilmiyle olan ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Özellikle, “*Te'vîlâtü'l-Kur'ân*” ve “*Keşşâf*” eserlerinde yer alan kırâat farklılıklarının, âyetlerin anlaşılmasına nasıl etki ettiğini örneklerle analiz ederek, bu kırâat farklılıklarının tefsirdeki anlam yorumlarına yansıma biçimlerini ortaya koymaktadır.⁶

Elinizdeki bu araştırma, yukarıda bahsedilen çalışmalardan farklı olarak, Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı ve İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr*'ini kırâat ilmi açısından doğrudan karşılaştırmaktadır. Bu çalışma, her iki tefsirin kırâatler konusundaki yaklaşımlarını detaylı bir şekilde inceleyerek, kırâat çeşitliliğinin istişhâd metodları özelinde de tefsir yorumlarına nasıl yansıdığını daha detaylı bir şekilde ortaya koymayı amaçlaması yönüyle diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Mu'tezilî bir alim olan Zemahşerî'nin *Keşşâf* ve sünnî bir alim olan İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr* adlı tefsirlerinde kırâatlerle olan etkileşimlerinin karşılaştırılması, Kur'ân metninin nasıl farklı kırâatlerle zenginleştiğini ve bu kırâatlerin tefsir üzerindeki etkilerini ortaya koymaya gayret etmiştir. Bu çalışma, her iki tefsirin kırâat ilmine katkılarını belirlerken, aynı zamanda bu önemli eserlerin Kur'ân yorumundaki farklı bakış açılarını da gözler önüne sermeye çalışmıştır.

1.4 Kapsam ve Sınırlamalar

Bu tez, *Keşşâf* ve *Zâdü'l-Mesîr* tefsirlerini kırâatler üzerinden incelerken, Kur'ân ilimleri genelinde daha kapsamlı bir inceleme yapmayı hedeflememektedir. Çalışmanın odak noktası, her iki tefsirde ele alınan kırâatler ve bu kırâatlerin sıhhatini tespit etmekte kullanılan istişhâd metodlarını incelemeyi kapsamaktadır. Bu kapsamla çalışmanın sınırlandırılması, tezin belirli kırâatler üzerinden daha derinlemesine bir

6 Bilal Göktaş, *Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi Üzerine Bir Mukayese (Te'vîlât ve Keşşâf Örneği)* (Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

analiz yapabilmesini sağlar, ancak Kur’ân ilimlerinin diğer yönlerine dair kapsamlı bir değerlendirme sunmaz.

2. İBNÜ'L-CEVZÎ VE ZEMAHŞERÎ'NİN HAYATLARI

Bu başlık altında İslam dünyasının iki önemli müfessir ve aliminin hayat öykülerini ele alacağız. İbnü'l-Cevzî ve Zemahşerî'nin hayatları, eserleri ve dönemlerindeki etkileri, onların düşüncelerinin anlaşılmasına büyük katkı sağlar. Zemahşerî ve İbnü'l-Cevzî'nin dönemleri, İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte tefsir ilminin de değişim gösterdiği bir zaman dilimine denk gelir. Bu genişleme, Kur'an'ın yorumlanması sürecine yeni şartlar getirmiş, öyle ki ilimlerin tasnifiyle müfessirlerin bilmesi gereken ilimler olduğu dahi gündeme gelmiştir. Râgıb el-İsfahânî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, Şâtıbî, Zerkeşî ve Süyûtî gibi alimler, bir müfessirin sahip olması gereken bilgi ve faziletleri eserlerinde; lafız ve dil bilgisi, fıkıh ve usulü, kelâm, siyer ve hadis gibi detaylandırmışlardır.⁷ Bu detaylar, müfessirlerin sadece dini metinlerle değil, aynı zamanda geniş bir bilgi yelpazesi ile donanmış olmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Müfessirlerin sahip oldukları bu ilim yelpazesi, bilgi donanımı ve dünya görüşünün tefsir yorumlarına yansımış olacağı da yadsınamaz bir gerçektir.

Dolayısıyla İbnü'l-Cevzî ve Zemahşerî'nin hayatlarına odaklanmak, onların metinleri nasıl yorumladıklarının ve dini bilgilerini nasıl uyguladıklarının daha iyi anlaşılmasına olanak tanır. Ayrıca, bu iki müfessirin kişisel deneyimleri ve dönemlerinin zorlukları, onların tefsirlerini şekillendiren diğer faktörlerden sayılabilir. Bu yüzden, bu alimlerin hayatlarını farklı yönleriyle okuyucuya aktarmak, onların eserlerinin doğru bir şekilde yorumlanması ve değerlendirilmesi için zorunludur.

2.1 İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı ve Eserleri

2.1.1 Hayatı

İbnü'l-Cevzî, asıl adı Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Ubeydullah b. Abdillâh b. Hammâdî b. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Sıddîk el-Kuraşî et-Teymî el-Bekrî el-Bağdâdî olarak bilinir. Soyu Ebû Bekir es-Sıddîk'a (ö. 13/634) dayanmaktadır. Kendisinin şöhret bulduğu 'Cevzî' nisbesine dair iki rivayet vardır: Birinci rivayete göre ailesinin yaşadığı Bağdat'ın batı yakasında bulunan

⁷ Abdülhamit Birişik, "Müfessir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/497-498.

mahallelerden biri olan Cevzî mahallesi nedeniyle bu şekilde anılmış, diğer rivayete göre ise evinin bahçesinde ceviz ağacı olan dedelerinden Cafer el-Cevzî'ye nispet edilerek İbnü'l-Cevzî olarak şöhret bulmuştur.⁸ Künyesi Ebû'l-Ferec, lakabı ise Cemâlüddîn'dir.⁹ Hicrî 508¹⁰, 509 veya 510 yılında (milâdî 1114, 1115 veya 1116 yılı) Bağdat'ta doğmuş, 597/1201¹¹ yılında Bağdat'ta vefât etmiştir.¹²

2.1.2 İlmi Kişiliği, Eğitimi, Yaşadığı Dönem ve Coğrafya

İbnü'l-Cevzî'nin babası vefât ettiğinde üç amcasının olduğu ve amcalarından birisinin kendisini himayesine alarak yetiştirmiş olduğu rivayet edilmiştir. Olgunluk yaşına geldiğinde amcası kendisini ders alması için zamanın üstatlarından İbn Nâsir (ö. 550/1155)'a götürmüş, bu sayede İbnü'l-Cevzî vaazı sevmiş ve bu konuda uzmanlaşmıştır. Hocası İbnü'z-Zâgûnî'nin (ö. 527/1132) vefâtından sonra Mansûr Camii'nde vaaz vermeye ve çeşitli meclislerde ilmî konuşmalar yapmaya başlamıştır. Devlet ricâliyle iyi ilişkiler kurmaya önem verse de bu ilişkiler nedeniyle bazı Hanbelîler tarafından eleştirilmiş ve Şîî vezir İbnü'l-Kassâb'ın atanmasıyla yaşlılık döneminde bu ilişkiler bozulmuştur.¹³ Kendi asrında hadis ve tarih alanında çokça eser vermiş bir alim olan İbnü'l-Cevzî'nin üç yüz kadar telifi olduğu rivayet edilmiştir. Hadis ve vaaz alanlarında çağının hatırı sayılır âlimlerinden birisi kabul edilmektedir.¹⁴

İbnü'l-Cevzî, zamanında ilim için gerekli görülen ve sıkça uygulanan ilmi yolculuklar yapmamış ancak Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in *Müsned*'ini, İbn Sa'd (ö. 230/845)'ın *Tabakât*'ını, *Târîhü'l-Hatîb*'i, *Sahîhân*'ı, *Sünen-i Erba'a*'yı ve daha birçok hadis kitabını daima yanında bulundurmıştır. Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla felsefe ve dinler tarihi alanlarına vakıf olan ve itikadi yönden Hanbelî olan İbnü'l-Cevzî, fıkhi hükümlerin delillerini araştırıp bazı konularda Ahmet b. Hanbel'e

8 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/7.

9 Mansur b. Fudayl Kâfî, *Muvâzenetu beyne Tefsiri'l-Muharrari'l-Veciz libni Atıyye ve Zâdil'l-Mesir fi İlmi't-Tefsir libni'l-Cevzi* (Amman: Dâru'l-Hamîd li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2009), 49.

10 Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru Sadır, 1900), 3/140.

11 Yusuf Şevki Yavuz - Casim Avcı, "Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 20/543.

12 Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (Kahire: Daru'l-Hadis, 2006), 15/455.

13 Yavuz - Avcı, "Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzi", 20/543.

14 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3/142.

de muhalif görüşler bildirmiştir.¹⁵ Bu sebeple Zehebî (ö. 748/1348), ‘keşke tevile ağırlık verip imamına muhalefet etmeseydi’ diyerek Ahmed b. Hanbel’e olan itirazlarını eleştirmiştir. Torunu Ebû’l-Muzaffer dedesinin iki bin cilt kaleme aldığını söylediğini nakletmiştir.¹⁶ Evinden yalnızca cuma namazı ve toplantı için çıktığı, genellikle evinde eserlerini yazdığı kaydedilen bilgiler arasındadır. Hiç kimseye şaka yapmadığı, çocuklarla oyun oynamadığı, zahidâne yaşadığı ve helal olduğuna kani olmadan bir şey yemediği nakledilmiştir. Ömrünün sonlarına doğru gerçek olup olmadığı ihtilaflı olan bir konuda bazı kimseler onu halife Nâsır’a şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine evi kapatılmış, ailesi dağılmış, gemiyle sürgüne gönderilmiş ve bir evde ikamete tabi tutulmuş, orada kendi yemeğini yapmış, kendi çamaşırlarını yıkamıştır. Burada beş yıl kaldıktan sonra kurtulmasında oğlunun vaazlarından halifenin annesinin etkilenmesinin rol oynadığı rivayet edilmiştir..¹⁷

2.1.3 Hocaları ve Öğrencileri

İbnü’l-Cevzî hafız, şeyhülislam ve müfessirdir. İlmi kişiliğinin oluşmasında etkili olan birçok hocası olmuştur. Kaynaklarda adı geçen hocaları şunlardır:

- Ebû’l-Kâsım b. Husayn (ö. 525/1131)
- Ebû ‘Abdillâh el-Huseyn b. Muhammed al-Bâri’ (ö. ?)
- ‘Ali b. ‘Abdillâh ed-Dîneverî (ö. 521/1127)
- Aḥmed b. Ahmed el-Mütevekkilî (ö. 521/1127)
- İsmâ’îl b. Ebî Sâlih el-Müezzîn (ö. ?)
- Ebû’l-Hasen ez-Zâgûnî (ö. 552/1157)
- Ebû’l-Fazl Muhammed b. Nâsır (ö. 550/1155)

15 Yavuz - Avcı, “Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî”, 20/543.

16 Zehebi, *Siyer*, 15/455-460.

17 Zehebi, *Siyer*, 15/455-460.

- Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî (ö. 540/1145)
- Ebûl-Kâsım el-'Alevî (ö. ?)

El-Mütevekkilî'den hadis nakleden son âlimdir. Hadis ilminde İbn Nâsır'dan, Kur'ân ve Edep'te Hayyât'tan (ö. 541/1146) ve İbni'l-Cevâlikî'den istifade etmiştir. Ebu'l-Kâsım el-'Alevî'den vaaz ilmini okuduğu zikredilmiştir. Ebû Mansûr İbni'l-Cevâlikî'den lûgat ilmini öğrenmiştir.¹⁸

Öğrencilerinden bahsedecek olursak hadis alanında; oğlu ve Musta'sım Billâh'ın evinin hocası olan Muhyiddin Yusuf (ö. ?), Ali en-Nasih (ö. ?), torunu Şemsuddin Yusuf el-Kuzguli (ö. ?), İbnu'n-Neccâr el-Bağdâdî (ö. 643/1245) ve İbn Halil (ö. ?) gibi kimseler kendisinden hadis nakletmişlerdir.¹⁹ Hibetullah b. Abdillâh b. Muhammed es-Sâmirî el-Bağdâdî (ö. 588/1192), Ebü'l-Ferc el-Bezûrî (ö. 604/1208) ve Muhammed b. Osmân b. Abdillâh b. Amr b. Abdilbâki b. Ukberî (ö. 599/1203), diğer meşhur öğrencileri arasında yer almaktadır.²⁰

2.1.4 Eserleri

Zehebî onun tefsir, vaaz ve tarih alanlarında öne çıktığını, hadis, fıkıh gibi alanlarda orta derecede olduğunu ifade etmiştir.²¹ Eserlerinin çokluğuyla ilgili olarak, vefâtından sonra geride bıraktığı defterleri müellifin ömrüne böldüklerinde her güne dokuz kitapçık düştüğü bilgisi kaydedilmiştir.²² Farklı alanlarda telif ettiği eserlerinden bazıları şunlardır:²³

- *El-Muntazam fi 't-Târîh*,
- *el-Mevzû'ât*

¹⁸ Zehebi, *Siyer*, 15/455-460.

¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 15/455-460.

²⁰ Kâfî, *Muvazene*, 54.

²¹ Ebü'l-Fadl Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekir Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn el-Işrin* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976), 61.

²² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 3/140-143.

²³ Yavuz - Avcı, "Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi", 20/545-549.

- *Telkîhu Fuhûmi 'l-Eser*
- *Tezkiratu 'l-Erîb*
- *Funûnu 'l-Efnân fî 'Ulûmi 'l-Ḳur'ân*
- *Câmi 'u 'l-Mesânîd*
- *el-Hadâik fî 'ilmi 'l-ḥadîs ve 'z-zühdiyyât*
- *Uyûnu 'l-Hikâyât*
- *Telkîhu 'l-Fuhûm ehli 'l-eser fî 'uyûni 't-târîḥ ve 's-siyer*
- *el-Muntazım fî târiḥi 'l-mülûk ve 'l-ümem*
- *el-Mudhiş*
- *Sîfetu 's-Safve*
- *Zemmu 'l-Hevâ*
- *Telbîsu İblîs*
- *Saydu 'l-Hâtır*
- *Minhâcu 'l-Ḳâsîdîn*
- *en-Nâsiḥ ve 'l-Mensûḥ mine 'l-ḥadîs*
- *Muğnî*
- *Zâdü 'l-Mesîr fî Ilmi 't-Tefsîr*

- *Teysîrû'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*

2.1.5 Zâdü'l-Mesîr Tefsiri

Ebü'l-Ferec önce “Muğnî”yi yazmış, sonra onu kısaltarak 4 ciltte ihtisar etmiş ve “Zâdü'l-Mesîr” adını vermiştir. Sonra onu da kısaltarak “*Teysîrû'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*”ı yazmıştır.²⁴ *Zâdü'l-Mesîr*, İbnü'l-Cevzî'nin en önemli eseridir. Birden fazla baskısı bulunmaktadır. Bu araştırmada esas alınan baskı Abdurrezzâk el-Mehdî tarafından dört cilt olarak tahkik edilmiş ve Beyrut'ta Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî tarafından 2001 yılında basılmış olanıdır.

İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*'i yazma nedenini incelemiş olduğu tefsir kitaplarının okuyucuyu bıktıracak kadar hacimli olması ya da istifade edilemeyecek kadar kısa olması şeklinde açıklamıştır.²⁵ Örneğin, bazı tefsirlerde nâsih-mensûh bulunurken sebep-i nüzûlun olmadığı veya sebep-i nüzûl bulunurken Mekkî-Medenî ayrımının yapılmadığı belirtildiği halde *Zâdü'l-Mesîr*'de bu ilimlerin hepsi tam olarak ele alınmıştır. Cevzî, doğruluğu sağlam olmayan ifadeleri kullanmamayı tercih etmiş ve eski eserlerde yer alan bilgileri tekrar etmekten kaçınarak en doğru, en etkileyici ve en güvenilir bilgileri seçtiğini belirtmiştir. Ayrıca, tefsirini en özlü ifadelerle kaleme aldığını ifade etmektedir.²⁶

Bir rivayet tefsiri olarak kabul edilen *Zâdü'l-Mesîr*'de Hz. Peygamber'den ve sahâbeden gelen rivayetlerin yanı sıra içerisinde akli izahlar yapılması nedeniyle de dirâyetten uzak kalmamıştır. Sahâbe ve tabiînden çeşitli okunuş farklılıklarını içinde barındıran *Zâdü'l-Mesîr*'de çoğunlukla sahih kırâatlere yer verilmiş, bununla birlikte şâz kırâatlere de değinilmiştir. Âyetlerin anlamı ve kırâat farklılıkları açıklanırken, lügatçilerin görüşleri zikredilmiş; âyetler, hadisler ve Arap şiirleri ile de desteklenmiştir. *Zâdü'l-Mesîr*'de en çok başvurulan kaynak Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-Beyân* tefsiridir. Bunun dışında Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî'nin (ö. 103/721) *Tefsîru Mücâhid*, Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî'nin (ö. 117/735) *Kitabü't-Tefsir*, Dîneverî (İbn Kuteybe)'nin *Tevîl'ü*

²⁴ Yavuz - Avcı, “Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî”, 20/548.

²⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/9.

²⁶ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/9.

Müşkilü'l-Kur'ân ve Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî'nin (ö. 150/767) Tefsîrû'l-Kebir gibi önemli tefsir eserlerinden faydalanmıştır.

2.2 Zemahşerî'nin Hayatı ve Eserleri

2.2.1 Hayatı

Tefsir ilminde önemli bir yeri olan Zemahşerî'nin asıl adı Mahmud b. Ömer b. Muhammed b. Ömer, künyesi Ebû'l-Kasım'dır. Doğduğu Zemahşer köyüne nispetle ez-Zemahşerî, Zemahşer köyünün içinde bulunduğu Hârizm'e nispetle el-Hârizmî olarak anılır. Günümüzde Zemahşer köyü Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz, Taşauz) ili Koroğlu ilçesinde bulunmaktadır. Hârizm ise günümüzde Özbekistan'ın idari yapılanmasında yer alan bir bölge olup, merkezi de Ürgenç şehridir. Mekke'de Kabe'ye yakın bir yerde oturması nedeniyle Cârullah lakabıyla da anılmıştır. Hicrî 27 Recep 467 tarihinde doğmuş, 9 Zilhicce 538 tarihinde vefât etmiştir. Doğduğu dönemde Hârizm bölgesi Sultan Melikşâh (ö. 485/1092) ve Vezir Nizâmülmülk (ö. 485/1092) tarafından yönetilmekteydi.

Zemahşerî ilim yolundaki ilk eğitimini alim bir mahalle imamı olan babasından almıştır. Babası alim bir mahalle imamıydı. Ailesi onun terzilik mesleği yapmasını istese de o ilim yolundan gitmeyi tercih etmiş , bu nedenle hayatının farklı dönemlerinde Buhara, Rey, Merv, Bağdat, Dimeşk ve Mekke'de bulunmuştur. Bu ilim yolculuklarından birinde binekten düştüğü veya soğuktan donduğu için bacağıнын kesildiği nakledilmiştir.

İtikadi açıdan Mu'tezile mezhebini benimsemiş olmakla birlikte fıkhıta Hanefî mezhebine mensuptur. Zemahşerî'nin Mu'tezile mezhebine mensup olmasında Hârizm'in başşehri olan Cürcâniye (Gürgenç)'de ilk eğitimini aldığı hocası ed-Dabbî (ö. 508/1114) etkili olmuştur. İmam-ı Azam (ö. 150/767) için yazmış olduğu Şekâiku'n-Numân fî Hakâiki'n-Nu'mân adlı eseri Ebû Hanife'ye yakınlık duyduğunu göstermektedir.

Zemahşerî, Keşşâf adlı meşhur eserini Mekke'de olduğu dönemde tamamladıktan sonra Hârizm'in başşehri olan Cürcâniye'de 9 Zilhicce 538 tarihinde vefât etmiştir.

2.2.2 İlmî Kişiliği, Eğitimi, Yaşadığı Dönem ve Coğrafya

Zemahşerî'nin ilk eğitimini aldığı yer Hârizm bölgesinin merkezi olan Cürcâniye (Gürgenç) şehridir. O dönemde önemli bir ilim ve ticaret merkezi olan Hârizm'de pek çok ilim adamı yetişmiştir.²⁷ İbn Battûta'ya (ö. 770/1368-69) göre Hârizm halkının çoğunluğu dönemin yönetiminin itikadi anlayışına muhalif olarak Mu'tezile mezhebine mensuptur.²⁸

Hârizm'de Zemahşerî'nin ilmi şahsiyetinin ve mezhep görüşünün oluşmasında etkili olan alimlerin başında Ebû Mudar Mahmud b. Cerîr ed-Dabbî gelmektedir. Mu'tezile mezhebine mensup olan ed-Dabbî'den lügat ve nahiv ilimlerini öğrenmiştir. Hârizm bölgesine Mu'tezile akaidini getiren ve pek çok insanın bu inancı benimsemesini sağlayan kişinin de ed-Dabbî olduğu nakledilmiştir.²⁹

Zemahşerî, ilk ilim yolculuğunu Buhara'ya yapmıştır. Buhara'da ne kadar kaldığı ve hangi hocalardan hangi ilimleri tahsil ettiği bilinmemektedir.³⁰ Bunun dışında Merv, Isfahan, Horasan, Bağdat ve Mekke şehirlerine de ilim yolculukları yapmış, bu ilim yolculuklarında devlet adamlarıyla yakın ilişkiler kurmaya çalışmıştır.³¹ Örneğin, Zemahşerî ile aynı dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri olan Nizâmülmülk, nizamiye medreselerini açmış ve ilim adamlarını desteklemiştir. Zemahşerî de kendisine bir kaside yazmış, ancak muhtemelen mu'tezilî olması nedeniyle Nizâmülmülk ona yakınlık göstermemiştir. Devlet adamlarından bu tarz maddi beklentiler umması kırk beş yaşına kadar sürse de bu yaşında geçirdiği ağır bir hastalık nedeniyle yöneticilere methiyeler yazmayı bırakmış ve dini içerikli eserler telif etmeye yönelmiştir.³²

27 Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail Se'âlibî, *Yetimetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 4/223-292.

28 Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Abdullah İbn Batûta, *Rihletu İbn Batûta*, thk. Ali Muntasır Kettani (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 1/402.

29 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 19/124; Süyûtî, *Buğye*, 2/279; Ahmed Muhammed Hûfî, *ez-Zemahşerî* (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1980), 48.

30 Kiftî, *İnbahu'r-Ruvat*, 3/268; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 5/169-170.

31 Mehmet Taha Boyalık, *el-Keşşaf Literatürü: Zemahşerî'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi* (Ankara: TDV İsam Yayınları, 2019), 22-27.

32 Kılıç, *Zemahşerî'nin el-Keşşaf'ında Kıraat Olgusu*, 24-25.

Hastalığı atlattıktan sonra 516 yılında Mekke'ye gitmiştir.³³ Burada Mekke emiri Ebü'l-Hasan Uleyy b. Hamza b. Vehhâs (ö. 550-555/1155-1160) ile iyi ilişkiler kurmuştur. Öyle ki İbn Vehhas onu yeni eserler telif etmesi için teşvik etmiş, ona methiyeler yazmıştır. Onu *Keşşâf* adlı meşhur eserini yazması hususunda da desteklemiştir. Bu dönemde Zemahşerî bedevilerin arasına girerek Arap diline olan hâkimiyetini artırmıştır.³⁴

2.2.3 Hocaları ve Öğrencileri

Zemahşerî, ömrünü ilim arayışına adamıştır. Babası tarafından sunulan terzilik işini reddederek bilgiye olan susuzluğunu göstermiştir. Yaşına meydan okurcasına, altmış altı yaşındayken bile bir hocanın ders halkasına katılarak ondan izin almayı ihmal etmemiştir.³⁵ Bu kadar engel tanımayan bir ilim adamının, faydalandığı birçok hocası olması pek tabiidir. Ne var ki, Zemahşerî'nin hocalarının tamamının isimleri her zaman kayıtlarda geçmemektedir. Yine de elimizdeki kaynaklardan öğrenebildiğimiz kadarıyla ilim öğrendiği hocalarını ele alacağız.

- Ebû Mudar Mahmud b. Cerîr ed-Dabbî³⁶
- Ebü'l-Hasan Ali İbnü'l-Muzaffer en-Nîsâbü'rî (ö. ?)
- Ebû Nasr el-İsfehânî (ö. 442/1051)³⁷
- Ebû'l-Hattab İbnü'l-Batîr (ö. 494/1101)³⁸

33 Ebü'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm - Ali Muhammed Becavî (Kahire: İsâ el-Babî el-Halebî, 1971), 4/132.

34 Kîftî, *İnbahu'r-Ruvat*, 3/266-267; Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 3/147.

35 Kîftî, *İnbahu'r-Ruvat*, 3/270.

36 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 19/124; Süyûtî, *Buğye*, 2/276.

37 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 3/408, 7/92; Süyûtî, *Buğye*, 1/526, 2/279; Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/315; Taşköprizade, *Miftahu's-Saade*, 2/98; Muhammed Bâkır b. Zeynelabidin b. Cafer el-Müsevî Hansari, *Ravzâtü'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât*, thk. Esedullah İsmâiliyyân (Tahran: Kum: Mektebetü İsmâiliyyân, 1972), 8/119.

38 Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, 19/698; Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, 7/138; Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 120; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 2/315.

- Ebû Saîd eş-Şekkânî (ö. 506/1112)³⁹
- Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî (ö. ?)⁴⁰
- Ebû Bekir Abdillâh b. Talha el-Yâburî el-İşbîlî (ö. 518/1124)⁴¹
- Ebû Mansûr el-Cevâlikî (540/1145)⁴²

Tefsir geleneğinde önemli bir yeri olan *Keşşâf*'ın müellifi Zemahşerî'nin kendi döneminde pek çok öğrencisi olmuştur. Bu öğrencilerden bazılarının isimleri şöyledir:

- Ali b. Muhammed el-İmrânî el-Hârizmî (ö. 560/1166)⁴³
- Ebû'l-Fadl Muhammed b. Ebi'l-Kâsım b. Baycûk el-Bakkâlî el-Hârizmî (ö. 562/1162)⁴⁴
- Ebû'l-Müeyyed el-Muvaffak b. Ahmed b. Ebî Saîd el-Mekkî el-Hârizmî (ö. 568/1172)⁴⁵
- Ebû Bekir el-Ezdî Yahyâ b. Sa'dûn el-Kurtubî en-Nahvî (ö. 567/1171)⁴⁶
- İbn Şehr Âşûb (ö. 588/1192)
- Ebû'l-Berekât (ö. 547/1152)
- Ebû'l-Müeyyed Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-Hârizmî (ö. ?)⁴⁷

39 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 92; Süyûtî, *Buğye*, 2/279; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 2/315; Taşköprizade, *Miftahu's-Saade*, 2/98; Hansari, *Ravzâtü'l-Cennât*, 8/119.

40 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 7/92; Süyûtî, *Buğye*, 2/279; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 2/315; Taşköprizade, *Miftahu's-Saade*, 2/98; Hansari, *Ravzâtü'l-Cennât*, 8/19.

41 Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, 7/138; Süyûtî, *Buğye*, 2/46; Hansari, *Ravzâtü'l-Cennât*, 8/126.

42 Kiftî, *İnbahu'r-Ruvat*, 3/270; Zehebi, *Siyer*, 20/153; Taşköprizade, *Miftahu's-Saade*, 2/98.

43 Süyûtî, *Buğye*, 2/308; Hansari, *Ravzâtü'l-Cennât*, 8/123.

44 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 7/77; Süyûtî, *Buğye*, 1/215.

45 Enderesbanî, "Fi Sireti'z-Zemahşeri: Carullah", *Mecelletü Mecmai'l-lugati'l-Arabiyye bi Dimaşk* 57/3 (1982), 370-371; Süyûtî, *Buğye*, 2/308; Hansari, *Ravzâtü'l-Cennât*, 8/124.

46 Yâfi'î, *Mir'âtü'l-Cinân*, 3/383.

47 Hansari, *Ravzâtü'l-Cennât*, 8/123.

- Ebû Tâhir Berekât b. İbrâhîm el-Huşûî (ö. 598/1201)⁴⁸
- Ümmü'l-Müeyyed Zeyneb Binti's-Şa'riyye (ö. 615/1218)⁴⁹
- Ziyâuddîn el-Mekkî (ö. 550/1155)⁵⁰
- Mansûr b. Musa el-Erbilî (ö. 649/1251)⁵¹

2.2.4 Eserleri

Zemahşerî tefsir, hadis, nahiv, lügat, meani, beyan ve edebiyat gibi birçok alanda eserler telif etmiştir. Bu eserlerden meşhur olan birkaçı şunlardır:⁵²

- *Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vîl,*
- *el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs,*
- *Nevâbigü'l-Kelîm,*
- *el-Mufasssal fî Sînâati'l-İ'rab,*
- *Esâsu'l-Belâğa,*
- *Mukaddimetü'l-Edeb,*
- *Makâmât,*
- *Şerhu Makâmât,*

48 Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, 7/138-139.

49 İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-A'yân*, 2/344; Zehebi, *Siyer*, 20/154; Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, 7/139; Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 120; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 2/315.

50 Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, 1/1498; Carl Brockelmann, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî (Kitabın orijinal adı: Geschichte der Arabischen Literatur)*, çev. es-Seyyid Ya'kub Bekir - Abdülhalim en-Neccâr (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993), 3/241.

51 Ebû'l-Hasan Bahaeddin Ali b. İsa el-Münşi Erbilî, *et-Tezkiretü'l-Fahriyye*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin - Nuri Hammudi Kaysi (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987), 137.

52 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1988), 347.

- *Rebiu'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr.*

2.2.5 Keşşâf Tefsiri

Tam adı *Keşşâf 'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vüücûhi't-te'vîl* olan eser, Zemahşerî tarafından 526 yılında Mekke'de yazılmaya başlanmış ve iki yılda tamamlanmıştır. Zemahşerî, bu eseri Kur'ân'ın tefsirinin zorluğuna dikkat çekerek Arap dili, belâgat, bedî' ve beyân ilimlerinde derin bilgi sahibi kişilerin yapabileceğini belirtmiştir. Çalışmasında daha önceki tefsir, kırâat ve belâgat kitaplarına başvurmuş, özellikle Zeccâc'ın (ö. 311/923) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserini kaynak olarak almış ve Rummânî'nin (ö. 384/994) metodunu takip etmiştir.

Dirâyet metoduna göre yazılan eserde rivayetlere de yer verilmiştir. Zemahşerî, âyetleri dil ve belâgat kaideleriyle, eski Arap şiirleri ve aklın ilkeleri ışığında tefsir etmiş, nüzûl sebeplerine ilişkin hadisler ve sahâbe sözlerine başvurarak, zayıf ve uydurma rivayetlere de yer vermiştir. Eserinde kırâat farklılıklarına dikkat çekerek Kur'ân'ın üslûbuna uygun olanları tercih eden Zemahşerî, Hanefî mezhebine uygun hükümler çıkartırken Şâfi' mezhebine ait görüşlere de tefsirinde yer vermiştir. Yazmış olduğu tefsirde Kur'ân'daki çelişkili gibi görünen âyetlerin te'vîline, neshin hikmetine ve Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine örnekler sunan Zemahşerî, Mu'tezile mezhebine uygun âyetleri muhkem, aykırı olanları ise müteşâbih sayarak te'vil etmiştir.

Eser, Kur'ân'ın lûgat, nahiv ve belâgat ilkeleriyle yorumlanması ve edebî üstünlüklerini ortaya koyması açısından beğenilmiş ve birçok müfessir tarafından kaynak alınmıştır. Keşşâf, i'tizâlî fikirleri nedeniyle bazı Sünnî âlimlerce eleştirilmiş ve okunması câiz görülmemiştir. Eserin çeşitli baskıları ve üzerine elliye aşkın çalışma yapılmıştır.

3. ZÂDÜ'L MESÎR VE KEŞŞÂF TEFSİRLERİNDE KIRÂATLERİN İSTİŞHÂDI

Bu bölümde *Zâdü'l-Mesîr* ve *Keşşâf* tefsirlerindeki istişhâd metotları; şiirle istişhâd, Arap sözlerinden istişhâd, âyetle istişhâd ve hadisle istişhâd başlıkları altında bir arada incelenmiş, konunun bütünlüğünü korumak adına bu yöntemler ayrı başlıklar altında değil, bütünleşik bir çerçevede incelenmiştir. Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ı zaman olarak İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr*'inden önce gelmektedir; bu kronolojik sıralama, analizde öncelik sırasını belirlerken göz önünde bulundurulmuştur. Bu yaklaşım, her iki tefsir arasındaki metodolojik farklılıkları ve benzerlikleri daha net bir şekilde ortaya koymaktadır.

İslâmî ilimlerde, özellikle dil bilimleri alanında “istişhâd” ve “ihticâc” kavramları birbirinin yerine geçen ıstılahlar olarak kullanılabilmektedir. Bu iki terim, İslâmî ilimlerin Arap dili, fıkıh, hadis, tefsir ve kırâat gibi birçok alanında kaidelerin belirlenmesi ve tatbiki sürecinde merkezi bir rol oynamaktadır. Dilbilim açısından “İstişhâd”, dil bilgisi kaidelerinin üzerine kurulduğu, nahiv kaideleriyle doğrulanmış nassi delilleri ifade ederken, “ihticâc”, dil bilgisi kaidelerinin doğruluğunun her türlü dilbilimsel veya nass delili ile kesin olarak ispatlanmasını kapsar. Bu yönüyle ihticâc daha genel bir kavram olarak görünmektedir.⁵³ Ancak kırâat ilmi açısından kaynaklarda iki kavramın da kullanıldığı görülmüştür. Ekseriyetle istişhâd kavramının kullanılması ise bizi bu kavram üzerinden konuşmaya iten sebep olmuştur.

3.1 Şiirle İstişhâd Etmeleri

“Sezgiye dayanan bilgi”⁵⁴, “ölçülü ve ahenkli söz”⁵⁵ gibi anlamlara gelen “şiir” kavramının, insanın duygu dünyasının bir tezahürü olarak insanlık tarihinin başından beri var olduğu düşünülmektedir.⁵⁶ Bilindiği üzere Arap toplumu için de şiir son derece önemli bir kaynaktır. Zira kabileler hâlinde yaşayan Cahiliye Arapları için fert yahut

53 Sundus Muhammad, “fi Kitâb el-İnsâf fi Mesâilî'l-Hilâf li'l-Enbârî Dirâse Vasfiyye ve Tahliliyye”, *al-Thumuhât* 1 (ts.), 70.

54 Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed b. Manzûr el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Kum: Edebi'l-Havze, 1984), 5/409; Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Abdulhamid el-Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), 2/337.

55 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 5/410.

56 İsmail Durmuş, “Şiir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 39/144.

“millet bilinci” söz konusu değildir. Kabilecilik anlayışının son derece güçlü olduğu bu toplulukta şairler büyük bir toplumsal statüye sahiptir. Çünkü bazen yıllarca süren kabileler arası savaşlarda insanları cesaretlendiren, yazının yaygınlaşmamış olması nedeniyle yapılan kahramanlıkların ve verilen kayıpların ebedileşmesini sağlayanlar şairler olmuştur.⁵⁷ Şiir bu anlamda “Cahiliye Arabının divanıdır” denilmiş, onların bilgi ve hikmetlerini derledikleri bir mecmua olarak görülmüştür.⁵⁸ “Ayrıca Câhiliyye Dönemi’nde, geleneksel olarak yılın belirli zamanlarında düzenlenen Ukâz, Zü’l-mecâz, Micannât, Dûmetü’l-Cendel, Hacar gibi panayırlarda şiir yarışmaları tertip edilmiştir. Toplumun önde gelen şairleri, kaleme aldıkları şiirlerini bu ve benzeri zeminlerde sunmuşlardır. Böylece “Mu’allakât” olarak bilinen şiir koleksiyonları Arap edebiyatında yerini almıştır.”⁵⁹

Bir belâgat terimi olarak “istişhâd”, “bir sözün ardından onu pekiştiren ve doğruluğunu kanıtlayan, atasözü, vecize ve temsil niteliğinde bir söz zikretme sanatı” olarak tanımlanmaktadır. Sözlükte “delil/kanıt istemek” anlamına gelmektedir. Şiirle istişhâd yönteminin daha sahâbe döneminden itibaren lafzın manasını öğrenme maksadıyla kullanıldığı bilinmektedir. Daha sonra Ğarîbu’l-Kur’ân türündeki eserler başta olmak üzere bütün tefsirlerde ğarîb lafızları izah maksadıyla Arap şairlerinin şiirlerine müracaatta bulunulmuştur. İstişhâd yöntemi; Basralı ve Kûfeli dilciler tarafından yalnızca sarf ve nahivde değil, yazılan lügatlerde kelimelerin manalarını tespit etmekte de kullanılmıştır. İstişhâda dair ilk örnekler, elimize ulaşan ilk nahiv kitabı olan Basralı nahivcilerden Sibeveyhî’in (ö. 182/798) el-Kitâb’ında ve hocası Halil b. Ahmed’e (ö. 175/791) nispet edilen Kitâbu’l-’Ayn’da görülmektedir. Sahih kırâatler arasında tercih yapmayı kolaylaştıran birtakım hüccetler tespit eden âlimler, şiiri, Arap dili bağlamında istişhâd için kendisine en çok başvurulana naklî hüccetlerden saymışlardır. Bu itibarla kırâatlerin dilbilimle olan ilişkisi, şiirle istişhâdın hüccet kitaplarında sık sık karşımıza çıkmasına neden olmaktadır.

57 Harun Öğmü, “Tefsirde Şiirle İstişhad Açısından Hicri II. Asrın Önemi”, *Tarihten Günümüze Kur’an İlimleri ve Tefsir Usulü*, ed. Bilal Gökçır (İstanbul: İlim Yayma Yayınları, 2009), 348.

58 Muhammed b. Sellâm el-Cumâhî, *Tabakâtü Fuhûli’ş-Şuarâ* (İstanbul: Dâru’l-Medenî, 1996), 1/24.

59 Yaşar Akaslan, *Kırâat İlminde Didaktik Şiirler* (Ankara: İlähiyât Yayınları, 2019), 16.

Zemahşerî'nin ilmî hayatında dil ve belagat öne çıkmaktadır. Tefsirlerinde de şiiri, sıkça başvurduğu bir istişhâd aracı olarak ustalıkla kullanmıştır. Zemahşerî'nin kullanmış olduğu şiirle istişhâd örneklerinden biri Bakara suresinin

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ

“Ey iman edenler! Allah’tan korkun ve gerçekten iman etmiş iseniz faizden kalanı bırakın.”⁶⁰

âyeti ile ilgilidir. âyette geçen “بَقِيَ” kelimesini Hasan-ı Basrî Tayy lehçesine uygun olmak üzere sondaki ya harfini elif şeklinde “bekâ” olarak okumuştur. Nakledilen bir başka kırâatinde de yâ harfini meczum olarak “bekîy” şeklinde okumuştur. Zemahşerî “bekiy” okuyuşunu delillendirmek için şu şiiri nakletmektedir:

هُوَ الْخَلِيفَةُ قَارِضُونَ مَا رَضِيَ لَكُمْ

مَاضِي الْعَزِيمَةِ مَا فِي حُكْمِهِ جَنْفٌ

“O halifedir, sizin için neyi doğru bulduysa kabulleniniz,

Kararlıdır, verdiği kararlar geçerli, hükümlerinde sapma yoktur.”⁶¹

Örnekte görüldüğü üzere Zemahşerî, şâz kırâatleri de şiirle delillendirmiştir.

Bir başka örnek Nisa suresinin

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا

“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın üretilen yayan rabbinize itaatsizlikten sakının. Adını anarak birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz Allah’a saygısızlıktan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.”⁶²

âyetindedir. Âyette geçen تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ ifadesindeki “الْأَرْحَامَ” kelimesinin son harekesinin esre, fetha ve ötre olmak üzere üç hareke ile de okunduğunu aktaran Zemahşerî, harfin kesra ile okunuşunu İbn Mes’ud’un (ö. 32/652-53) “تَسَاءَلُونَ بِهِ” kırâatinin de desteklediğini zikretmiştir. Ancak harf-i cer’in mukadder

60 Kur'an Yolu (Erişim 29 Mayıs 2024), el-Bakara 2/278.

61 ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 154.

62 en-Nisâ 4/1.

kabul edilmesi halinde bu okuyuşun sahih olacağını ifade etmiştir. Bununla birlikte bu okuyuşu şu şiirle de delillendirmiştir:

”فما بك والأيام من عجب“

”Sana da günlere de şaşılacak bir şey yok.”⁶³

İbnü'l-Cevzî'nin ilmî şahsiyetinde diltiliği de önemli yer tutmaktadır. Neredeyse bir divan oluşturacak kadar şiir kaleme alan İbnü'l-Cevzî, tefsirinde de bir istişhâd aracı olarak şiiri sıklıkla kullanmıştır.⁶⁴ Nitekim Âl-i İmrân sûresi 20. âyette geçen “وَمَنْ” ifadesi⁶⁵ üzerinde vakf hâlinde “ى” (yâ) harfinin hazfedilmesini şiirden bir örnekle açıklamıştır. İbnü'l-Cevzî, Medine ve Basra halkının vasl hâlinde değil de vakf hâlinde “ى”nin hazfedildiğini, İbn Şünbuz'un (ö. 328/939) Kunbûl'den (ö. 291/904) bu şekilde naklettiğini ifade etmiştir. Zeccâc'ın ise bu konuda Kur'an'daki imlaya teslim olmayı, “وَمَنْ اتَّبَعَنِي”, “وَلَنْ أُخْرَجَ”, “رَبِّي أَكْرَمَ”, âyetlerinde olduğu gibi hazfle okumayı tavsiye ettiğini kaydetmiştir. Müellifin ifadelerinden “ى” harfinin şu iki durumda hazfedildiğini görmekteyiz. Birincisi, “وَمَنْ اتَّبَعَنِي” örneğinde olduğu gibi “ع” (ayn) harfinin fethasını kaybetmemesi için araya “ن” (nun) getirilmesiyle gerçekleşmiştir. Bu durumda “ن”un kesresi de “ى” harfine delalet ettiği için şiir sonlarında ve fasıla adı verilen âyet sonlarında diltiller “ى”nin hazfini caiz görmüşlerdir. Nitekim şair A'sâ'dan (ö. 7/629 [?]) şu şiir nakledilmiştir:

وَمِنْ شَائِي كَاسِفٍ بَالُهُ إِذَا مَا انْتَسَبَتْ لَهُ أَنْكَرُنْ

”وَهَلْ يَمْنَعُنِي ارْتِيَادِي الْبِلَادِ مِنْ حَذَرِ الْمَوْتِ أَنْ يَأْتِيَنِي

“Nice yüzü ekşi, kalbi öfkeli vardır ki,

Ona intisâb ettiğim zaman hoşlanmazlar.

Ölüm korkusuyla ülkeleri dolaşmam,

Beni ölümden korur mu?”⁶⁶

63 ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 215.

64 Yavuz - Avcı, “Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî”, 20/550-551.

65 Kur'an'da bu şekilde “ye” harfinin hazfedildiği kelimelerden bazı örnekler şunlardır: Nisa sûresi 20. âyette “اهَانِي” ve “اَكْرَمَنِي”, Fecr sûresi 15 ve 16. âyetlerde “فَاسْمَعُونِ”.

66 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/267.

İkincisi ise, “صَاحِبِي, غَلَامِي” gibi “ن” harfinin olmadığı yerlerdir. Arap dilinde bu yerlerde “ى”yi hazfetmemek daha doğru görülmüştür.⁶⁷ İbnü'l-Cevzî'nin konuyla ilgili aktardığı bu nakiller, lügat açısından her ne kadar “ى” harfinin okunması doğru olsa da mushaf imlasına uyarak hazifle okuma konusunda karar kılındığını göstermektedir.

İbnü'l-Cevzî'den önceki müfessirlere bakıldığında Taberî ve Zemahşerî'nin bu kırâat farklılığıyla ilgili bir kayıt düşmediği görülmektedir.⁶⁸ Ancak İbn Atıyye (ö. 541/1147), “وَمَنْ أَتَّبَعَنِي”deki “ى”nin hazfinin de bırakılmasının da mümkün olduğunu, bununla birlikte hazfinin Mushaf hattına uygunluk açısından tercihe şayan olduğunu ifade etmiş, ancak bu hususla ilgili kırâat farklılıkları hakkında bir kayıt düşmemiştir. Kelimenin sonundaki “ن” harfinin, “ع” harfinin fethasını kaybetmemesi için bulunduğunu ifade eden İbn Atıyye, yukarıda nakletmiş olduğumuz A'sâ'nın şiirinin sonundaki kafiyei de buna örnek olarak zikretmiştir.⁶⁹ Bu yönüyle İbn Atıyye'nin İbnü'l-Cevzî ile aynı görüşü paylaştığı anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Cevzî'nin şiirle istişhâd ettiği bir diğer âyet Mâide sûresi 6. âyet olan

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ

âyetidir. Âyetteki kırâat ihtilâfı fikhî açıdan farklı görüşe kapı aralamıştır. Abdest organlarını yıkama ve meshte âyetteki sıraya uyma, ellerin dirseklere kadar ya da dirseklerle birlikte yıkanacağı hususu bunlardan bazılarıdır.⁷⁰ Söz konusu âyette yer alan “وَأَرْجُلَكُمْ” kelimesi Nâfi' (ö. 169/785), İbn Âmir (ö. 118/736), Kisâi'ye (ö. 189/805), Âsım (ö. 127/745) kırâatinin Hafs (ö. 180/796) rivayetine ve Ya'kub'a (ö. 205/821) göre âyette geçen “أَيْدِيَكُمْ”e atıfla, “ل” harfî nasb edilerek okunur, hükmü yüz gibi ayakları da yıkamaktır. Hasan el-Basrî'ye (ö. 110/728) göre “وَأَرْجُلَكُمْ” kelimesi

67 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/268.

68 Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid Taberî, *Câmiu'l-Beyân fî Te'vili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2000), 6/280; ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 165-166.

69 Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-Azîz*, thk. Abdu's-Selâm Abdu's-Şâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 1/414.

70 Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Harun Kıyık, “Gramerin Fikhi Hükümler Üzerindeki Etkisi: Mâide, 5/6 Örneği”, *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu* (İğdır: İğdır Üniversitesi Yayınları, 2018), 305.

mübteda olduğu için harekesi ötreidir ve haberi “مغسولة” (yıkandı) mahzuftur. Diğerleri ise kesre ile okumuşlardır.⁷¹

İbnü'l-Cevzî, âyetteki “وَأَرْجُلُكُمْ” kelimesinin, İbn Kesîr (ö. 120/738), Ebû Amr (ö. 154/771), Hamza (ö. 156/773) kırâatinde ve Asım kırâatinin Ebû Bekir (ö. 193/809) rivayetinde başın meshedilmesine atfedilerek, lâmi kesreleyip, “وَأَرْجُلُكُمْ” şeklinde okunduğunu, Nafi', İbn Âmir, Kisâi ve Âsım kırâatinin Hafs rivayetinde ise buradaki “و”ı gusle atfedip, “و”ı fetha ile “وَأَرْجُلُكُمْ” şeklinde okunduğunu ifade etmiştir. İbnü'l-Cevzî bu durumda sözün takdim ve tehir edildiğini söylemiş ancak açıklama yapmamıştır.⁷² Burada takdim ve tehir olabileceği durumunu Hz. Ali'ye (ö. 40/661) nispet edilen bir rivayete istinaden ifade etmiş olmalıdır. Zira kaynaklarda Hz. Ali'nin bazı kimselerin bu âyeti okuyuşunu düzelterek fethalı okuduğu nakledilmiştir. Ayrıca Hz. Ali, âyette takdim-tehir olduğunu söyleyerek aslında

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ

şeklinde olduğunu ifade etmiştir.⁷³

İbnü'l-Cevzî Zeccâc'dan naklettiğine göre, “ricl” terimi uyluk kökünden ayak ucuna kadar olan bölümü ifade eder. Topukların yıkamanın sınırı olarak belirlenmesi, bu işlemin topuklara kadar yapıldığının göstergesidir. Ayakların topuklar dâhil yıkanması gerektiğinin vurgulanması, el yıkamanın dirseklere kadar olması gerektiği kuralıyla paralellik gösterir. Ancak, mesh (ıslak elle silme) sınırlarının belirtilmemiş olması, İbnü'l-Cevzî'ye göre, ayakların yıkanmasının kesre kırâati çerçevesinde caiz olduğu sonucunu çıkarmayı zorunlu kılar. Zira iki topukla sınırlandırılınca yıkamanın vacip olduğu anlaşılır ve yıkama meshe atfedilmiş olur.⁷⁴ Bu görüş ayrılıklarını naklettikten

71 Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân Dâni, *et-Teysîr fi'l-Kırâati's-Seb'*, thk. Otto Pretzl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1984), 98; el-Hâfiz Ebû'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dîmeşkî İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 2/254; Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Abdülgani Dimyâtî, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer fi'l-Kırâati'l-Erba'ati Aşer* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 251.

72 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/522.

73 Abdulah b. Muhammed b. Zencele Ebû Zür'a, *Huccetu'l-Kırâât*, thk. Sa'îd el-Efgânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 221; Remzi Kaya, “Kıraat Açısından Abdest Âyeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 255-266.

74 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/522.

sonra İbnü'l-Cevzî kesre kırâatinde de “وَأَرْجُلُكُمْ” ifadesinin yıkamaya atfedildiği görüşünü destekleyen şu şiiri zikretmektedir:

يَا لَيْتَ بَعْلَكَ قَدْ غَدَا

مَتَقَلِّدًا سَيْفًا وَرُمَحًا

“Keşke kocan sabahleyin

Kılıcı ve mızrağı kuşanmış olarak gelseydi!”⁷⁵

Şiirde “و” atıf edatı olarak kılıcı ve mızrağı birlikte “مَتَقَلِّدًا” yani kuşanmak eylemine bağlamaktadır. Oysaki burada kastedilen anlam “Kılıcı kuşanmış, mızrağı eline almış olarak gelseydi!” şeklindedir. Dolayısıyla bu görüşe sahip olanlar âyetle kesre okunması durumunda da ayakların yıkanması anlamının var olabildiğini şiirden delille savunmuşlardır.

Şiirle istişhâda konu olan üçüncü örnek Yûsuf suresi 23. âyetidir. Burada çokça görüş nakleden İbnü'l-Cevzî, âyetdeki “وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ” ifadesinde, Nâfi' ile İbn Âmir'in “ه” harfini kesreyle, “ى” harfini sükûnla, “ت” harfini ise fetha ile “هَيْتَ لَكَ” şeklinde okuduklarını rivayet etmiştir. İbn Kesîr'in “ه” harfini fetha ile “ى” harfini sükûn ile “ت” harfini de damme ile “هَيْتَ لَكَ” şeklinde okuduğunu ifade etmiştir. İbn Âmir'den gelen bir diğer rivayette ise “هَيْتَ لَكَ” şeklinde okuduğunu ifade etmiştir. Zeccâc bu okuyuşun “الْهَيْئَةُ” kelimesinden kaynaklandığını belirtmektedir. İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Ebû'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]) ve Katâde'nin (ö. 117/735) de bu şekilde okuduğunu kaydetmiştir. İbn Muhaysın (ö. 123/741) ve Talhâ b. Musarrıf'ın (ö. 112/730) da böyle okuduğu ancak hemzesiz okudukları bildirilmiştir. Bir başka rivayette İbn Muhaysın'ın “ه” harfini fethayla, “ت” harfini de kesre ile okuduğu kaydedilmektedir. Ayrıca, Velid b. Müslim⁷⁶’ın (ö. 195/810) Nâfi’den hemzeli olarak “هَيْتَ لَكَ” şeklinde okuduğu kaydedilmektedir. İbn Mes’ûd’un “هَيْتَ لَكَ” şeklinde, Übey b. Ka'b'ın (ö. 33/654 [?]) “هَآ أَنَا لَكَ” olarak okuduğu aktarılmıştır. İbnü'l-Cevzî, Nâfi', İbn Kesîr ve İbn Âmir dışında yedi kurrâdan diğerlerinin “هَيْتَ لَكَ” şeklinde okuduklarını ifade

⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 1/523.

⁷⁶ Şamlı bir muhaddis olan Velid b. Müslim, kırâat-i seb'a imamlarından İbn Âmir'in meşhur iki râvisinden biri olan İbn Zekvân'ın kendisinden hadis öğrendiği hocasıdır. Bkz. Erdinç Ahatlı, “Velid b. Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 34/43.

etmiştir. Ayrıca Zeccâc'dan nakille en iyi lûgat ve Arap dilinde en çok kullanılan lafzın bu olduğunu söylemiştir. Bununla ilgili olarak şu şiiri nakletmiştir:

أُبَلِّغُ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ أَخَا الْعِرَاقِ إِذَا أَتَيْتَنَا

أَنَّ الْعِرَاقَ وَأَهْلَهُ عُنُقُ إِلَيْكَ فَهَيْتَ هَيْتَا

“Mü'minlerin emiri, Irak'ın kardeşi

Hz. Ali'ye şunu ulaştırın:

Sen Irak'a geldiğin zaman, Irak halkının

Boynunu uzatmış seni beklediklerini göürsün, artık gel, gel!”⁷⁷

Dolayısıyla hem İbn Âmir'den hem Nâfi'den ikişer farklı rivayet gelmiş olan bu âyetle ilgili nakledilen birçok rivayet arasından şiirle desteklenen bir görüşün tercihe şayan bulunduğu görülmektedir.

Bir başka misal, Kehf Sûresi 25. âyetteki “ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ” ifadesinde, sayı izafet terkibi üzerinden verilmiştir. İbnü'l-Cevzî, Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir ve Âsım'ın tenvinli şekilde “ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ” okuduklarını kaydetmiştir. Hamza ve Kisâî'nin ise muzaf olarak, tenvinsiz “ثَلَاثُمِائَةٍ سِنِينَ” şeklinde okuduklarını nakletmiştir. İbnü'l-Cevzî, Ebû Ali'den (ö. 377/987) naklettiği bir görüşte, birlere muzaf olan sayının çoğula da muzaf olarak gelebileceğini söyledikten sonra delil olarak şu şiire yer vermiştir:

وَمَا زَوَّدُونِي غَيْرَ سَحْقِ عِمَامَةٍ

وخمسمئة منها قسبي ورائف

“Bana eski bir sarıktan ve

Kalitesiz, geçmez beş yüz dirhemden başka bir şey vermediler.”⁷⁸

Yine Hicr sûresi كَانُوا مُسْلِمِينَ “Zaman olacak, inkâr edenler, “Keşke müslüman olsaydık!” diye hayıflanacaklar.”⁷⁹ âyetinde “ربما”daki “ب”nin şeddeli mi şeddesiz mi okunacağı konusunda farklı kırâatler zikredilmiştir. İbnü'l-Cevzî, İbn

⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/426.

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/77-78.

⁷⁹ el-Hicr 15/2.

Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza ve Kisâî'nin şeddeli; Nâfi', Âsım ve Abdü'l-Vâris'in (ö. 180/796) ise şeddesiz olarak “رُبَّمَا” şeklinde okuduklarını kaydetmiştir. Ferrâ (ö. 207/822), Esed ve Temimoğulları'nın şeddeyle; Hicaz halkı ve Kays'ın çoğunun şeddesiz okuduklarını belirtmiştir. Teymü'r-rebâb kabilesinin ise “ر”nın fethasıyla “رَبَّمَا” okudukları ifade edilmiştir. İbnü'l-Cevzî şeddesiz okunmasının orada “tad'îf” yani tekit olmasından kaynaklandığına dair bir söz de nakletmiştir. Bu görüşe göre Araplar “إِنَّ” ve “لَكِنَّ”yi tahfif ederek “إِنْ” yahut “لَكِنْ” gibi okudukları gibi, tekit harflerini bazen attıkları vakidir. Zeccâc'dan nakille Arapların “رُبَّ رَجُلٍ جَاءَنِي” ve “رُبَّ رَجُلٍ جَاءَنِي” dedikleri ifade edilmiştir. Buna delil olarak İbnü'l-Cevzî şu şiiri nakletmiştir:

أز هير إن يثيب القذال فإني

رُبَّ هَيْضَلٍ مَرَّسٍ لَفَقْتُ بِهِضَل

“Ey Züheyr, ense ve şakak kılları ağırırda da gerçekten ben,

Nice deneyimli savaşçıları akranlarıyla çatıştırmışımdır.”⁸⁰

Kehf sûresi 38. âyetteki “لَكِنَّهُ هُوَ اللَّهُ رَبِّي” ifadesinde de birçok kırâat farklılığı zikredilmiştir. İbnü'l-Cevzî; Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Âsım, Hamza ve Kisâî'den nakille Kâlûn'un (ö. 120/737) da “لَكِنَّهُ هُوَ اللَّهُ رَبِّي” şeklinde vasıl durumunda “” harfini düşürerek, vakıfta ise bırakarak okuduklarını nakletmiştir. Nâfi'nin Müseyyebî (ö. ?) rivayetinde vakıfta da vasılda da “” ile okuduğu kaydedilmiştir. İbn Âmir'in de aynı şekilde okuduğu nakledilmiştir. İbnü'l-Cevzî, Ebû Recâ'nın (ö. 105/723-24 [?]) ise “”un sükûnuyla ve iki halde de “”siz olarak “لَكِنَّهُ هُوَ اللَّهُ رَبِّي” şeklinde okuduğunu ifade etmiştir. İbn Ya'mer'in (ö. 89/708 [?]) ise iki durumda da “”siz olarak “لَكِنَّ” şeklinde okuduğunu kaydetmiştir. Hasan'dan gelen rivayette de “لَكِنَّ أَنَا هُوَ اللَّهُ رَبِّي” olarak zikredilmiştir. Ferrâ bu konuda üç kullanım olduğunu söylemiş, bunları şöyle sıralamıştır: “لَكِنَّ”, “لَكِنَّ” ve “” ile birlikte okunan “لَكِنَّه”. İbnü'l-Cevzî, bu konuya delil olarak Ebû Servân'dan (ö. ?) nakille şu şiiri zikretmiştir:

80 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/522.

وَتَرْمِينِي بِالطَّرْفِ أَي أَنْتَ مَذْنِبٌ

وَتَقْلِبُنِي لَكِنْ إِيَّاكَ لَا أَقْلِبُ

“Sen günahkârsın dercesine bana dik dik bakıyor

Ve benden nefret ediyorsun, ancak ben senden nefret etmiyorum.”

İbnü'l-Cevzî şiirden hareketle buradaki “لَكِنْ” (lâkinne) okuyuşunun iyi bir okuyuş olduğunu ifade etmiştir.⁸¹

Şiirle istişhâda konu olan bir diğer örnek Müddessir sûresi كَانَهُمْ حُمْرٌ مُسْتَنْفَرَةٌ ...yaban eşekleri gibi...”⁸² âyetinde yer alan “مُسْتَنْفَرَةٌ” kelimesidir. Ebû Ca'fer (ö. 130/747), Nâfi', İbn Âmir ve Mufaddal'ın (ö. 178/794 [?]) Âsım'dan “ف” harfini fethalayarak “مُسْتَنْفَرَةٌ” şeklinde, diğer kırâat imamları ise kesre ile okumuştur.⁸³ İbnü'l-Cevzî, iki okuyuş arasındaki anlam farkına dikkat çekmek için Ebû Ubeyde (ö. 209/824 [?]) ve İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) fetha ile okunduğunda kelimenin “korkutulmuş, ürkütülmüş” anlamına geldiğini, kesre ile okunduğunda ise “ürken” demek olduğunu söylediklerini aktarmıştır. İbnü'l-Cevzî Ferrâ'dan nakille Hicaz halkının “مُسْتَنْفَرَةٌ” şeklinde fethalı okuduklarını zikretmiş ancak kendi kırâati olan Âsım kırâatinin kesre ile okuyuş olduğunu söylemiştir. Kesre kırâatine Kisâî'nin şu beytini delil olarak sunmuştur:

أَخْبَسُ جَمَارَكَ إِنَّهُ مُسْتَنْفَرٌ

فِي إِثْرِ أَحْمَرَةٍ عَمَدَنْ لُغْرَبٍ

“Eşegini tut, o ürkmüştür,

Gurreb mevkiine yönelmiş eşeklerin arasında”.⁸⁴

Taberî, Kûfe ve Basra kurralarının büyük çoğunluğunun ve bazı Mekkelilerin kelimeyi “مُسْتَنْفَرَةٌ” şeklinde “ف” harfini kesreli olarak okuduklarını, kendisine göre fetha veya

⁸¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/85.

⁸² el-Müddessir 74/50.

⁸³ Dimyâtî, *İthâf*, 562; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kırâati'l-Aşr*, 2/393; Dâni, *et-Teyisîr*, 216.

⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 4/366.

kesre ile okuyuşun ikisinin de doğru olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Ferrâ'nın da bu görüşte olduğunu belirtmiş, İbnü'l-Cevzî'nin naklettiği şiiri Ferrâ'dan nakletmiştir.⁸⁵

3.2 Arap Sözcülerinden İstişhâd Etmeleri

Kırâatlerin sıhhatlerini belirlemede istişhâd edilen metinler şiir ve şiir dışı sözler olmak üzere ikiye ayrılır. Arap sözleri de şiir dışı metinler olarak adlandırılan gruba girmektedir. Araplarda atasözleri, veciz sözler ve meselleri ihtiva eden “أقوال العرب” “Akvalü'l-Arab”, şiirin nesirdeki karşılığıdır. Kırâat vecihlerinin tercihinde delil olarak kullanılan Arap sözleriyle ilgili örnekler hüccetü'l-kırâat⁸⁶ kaynaklarında da yer almaktadır. Örneğin, A'râf Sûresi'nin

وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنظُرَ إِلَيْكَ قَالَ لَن نَرِيَنِي وَلَٰكِن نُّنْظِرُكَ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ نَرِيَنِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ

“Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, “Rabbim! Bana görün; sana bakayım” dedi. Rabbi, “Sen beni asla göremezsın. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin” buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: “Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim.”⁸⁷

âyetinde geçen “دَكًّا” kelimesini “دَكَّاءَ” şeklinde okuyanlar şu Arap sözünü buna delil olarak kullanmışlardır: “هذه ناقة دكَّاءَ”, “işte bu hörgüçsüz devedir.”⁸⁸

Bütün Arap lehçeleriyle istişhâd sahih olmakla birlikte, kaynaklarda lehçeler arasında da üstünlük açısından derecelendirme yapılmıştır. Buna göre Kureys, Kays, Aylân, Temîm, Esed, Hüzeyl, bazı Kinâne kabileleriyle Tay kabilelerinin lehçeleri daha muteber kabul edilmiştir. Yunanlılar'a komşu olan Tağlib, İran'a komşu olan Bekir b. Vâil gibi Arap dışı unsurlarla sınır komşusu olan kabilelerin lehçelerinden istişhâd ise

85 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24/39.

86 Huccet kelimesinin çoğulu “حجج” olup, حج fiilinden türemiştir. Sözlükte, “kendisiyle istenilen hakikate ulaşılan burhan, delil” anlamına gelmektedir. Ayrıca kişinin delil ve kanıtıyla hasmına karşı üstün gelmesi demektir. Bkz. Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyya İbn Faris, *Mu'cemu Makâyisi'l-Luğa* (Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001), “Hacc Maddesi”, 232; “İhticâc”, kıraatlerin temellendirilmesini ifade eden temel kavramlardan biridir. Kıraat vecihlerini dil ve irab yönünden ele alarak bu farklılıkları açıklayan, bu farklılıkların birbirlerine göre tercihe sebep olan illet ve hüccetlerini inceleyen ilimdir. Bkz. Nasr b. Ali b. Muhammed İbn Ebi Meryem eş-Şirâzî, *Kitâbu'l-Mûdah*, thk. Ömer Hamdân el-Kubeyî (Cidde: el-Cemaatül-Hayriyye li Tahfizi'l-Kur'ani'l-Kerim bi Cidde, 1993), 1/18.

87 el-A'râf 7/143.

88 Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*, 411.

uygun görülmemiştir. Hem çölde hem şehirde yaşayan kabilelerin lehçeleri de istişhâd açısından makbul sayılmamıştır.⁸⁹

Arap diline vukufiyeti ile tanınan Zemahşerî, Arap sözlerini çoğu âyette hem mananın hem de kırâatlerin istişhâdında kullanmıştır. Örneğin; Nisa suresinin

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَحْسِنُونَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كُتِبَ عَلَيْنَا الْقِتَالُ لَوْلَا أَخَّرْتَنَا إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقَى وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا

“Kendilerine, “Elinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekâtı verin” denilen kimseleri görmedin mi? Sonra onlara savaş farz kılınca bir de gördün ki, içlerinden bir grup Allah’tan korkar gibi, hatta daha fazla bir korkuyla insanlardan korkuyorlar da, “Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın, bizi yakın bir süreye kadar geri bıraksan olmaz mıydı?” diyorlar. Onlara de ki: “Dünya menfaati önemsizdir, Allah’tan korkanlar için âhîret daha hayırlıdır ve size zerre kadar haksızlık edilmez.”⁹⁰

âyetinde “أَشَدَّ خَشْيَةً” izafet terkinin okunuş farklılıklarına değinen Zemahşerî, nasb okunuşunu şu Arap deyişimiyle delillendirmiştir: “جد جده” yani “gayreti doruğa ulaştı”.⁹¹

Bir başka Arap sözü ile istişhâd örneği Hac suresi

وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافَّ فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعَمُوا الْقَائِعَ وَالْمُعْتَرَّ كَذَلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

“Biz o büyükbaş hayvanları da Allah’ın size nişânelerinden kıldık; sizin için onlarda nice yararlar vardır. Onlar (kesim için) sıraya dizildiklerinde üzerlerine Allah’ın adını anın, cansız halde yere serildiklerinde ise onlardan hem kendiniz yiyin hem de ihtiyacını gizleyen ve gizlemeyen yoksulları doyurun. İşte onları şükredesiniz diye sizin istifadenize verdik.”⁹²

âyetidir. Buradaki “صَوَافَّ” kelimesinin “صَوَافِي” şeklinde de okunduğundan bahseden Zemahşerî, bu okuyuşa delil olarak şu Arap sözünü örnek göstermiştir: “أَعْطِ الْقَوْسَ بَارِيهَا” yani “yayı ehline ver”. Bu okuyuşun hangi kırâatte olduğunu zikretmeksizin, Arap sözünde olduğu gibi ya’nın sükunu ile “صَوَافِي” şeklinde okunduğu bilgisini nakletmiştir.⁹³

89 Durmuş, “İstişhad”, 23/396-397.

90 en-Nisâ 4/77.

91 ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 247.

92 el-Hac 22/36.

93 ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 696.

Arap sözü ile istişhâda örnek olacak bir âyet de şu şekildedir:

وَلَا يَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلْيُغْفِرُوا لِيَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ
أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“İçinizden yardım sever ve zengin olanlar akrabaya, yoksullara ve Allah yolunda hicret edenlere artık bir şey vermeyeceğiz diye yemin etmesinler. Bağışlasınlar, hoş görsünler; Allah’ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah çok bağışlayıcıdır, çok esirgeyicidir.”⁹⁴

Âyette geçen “وَلَا يَأْتَلِ” kelimesini Hasan-ı Basri “ve la teye’elle” şeklinde okumuştur. Zemahşerî “وَلَا يَأْتَلِ” okuyuşunu delillendirmek üzere “Gayrette kusur etmedim” anlamına gelen şu Arap sözünü aktarmıştır: “مَا أَلَوْتُ جَهْدًا”.⁹⁵

İbnü’l-Cevzî de kırâatleri delillendirmek için Arap sözlerini de istişhâd metodu olarak kullanmıştır. Buna örnek olan yorumlardan biri A’râf Sûresi’nin

وَهُوَ الَّذِي يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ حَتَّىٰ إِذَا أَقْلَّتْ سَحَابًا ثِقَالًا سُقِّيَاهُ لِيَلْدِ مِمَّيْنِ فَآنِزْنَا بِهِ الْمَاءَ فَأَخْرَجْنَا بِهِ
مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ كَذَٰلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

“Rüzgârları rahmetinin önünde müjde olarak gönderen O’dur. Nihâyet o rüzgârlar ağır bir bulut yüklenince onu ölü bir memlekete sevkederiz. Orada suyu indirir ve onunla türlü türlü meyveler çıkarırız. İşte ölüleri de böyle çıkaracağız. Herhalde bundan ibret alırsınız.”⁹⁶

âyetinde karşımıza çıkmaktadır. “الرِّيَّاحَ” kelimesi üzerine iki kırâat ihtilafı söz konusudur. Buna göre Nâfi’, İbn Kesîr, İbn Âmir, Âsım kırâatlerinde cem’ sîgasıyla “الرِّيَّاحَ” şeklinde; Hamza, Kisâi ve Halef (ö. 229/844) kırâatlerinde ise müfret sîgasıyla “الرَّيْحَ” şeklinde okunmaktadır.⁹⁷

İbnü’l-Cevzî ise cem’ kırâatinde Ebû Ca’fer’i saymazken, İbn Kesîr’i müfred okuyanlar arasında zikretmiştir. Ayrıca o, müfred kalıbıyla okuyanlar arasında Halef’e yer vermemiştir. Buna ilave olarak İbnü’l-Cevzî, müfred okuyuşun da cem’ manasını içerdiğini ifade etmiştir. Bu görüşüne delil olarak bir Arap sözü nakletmiştir: كَثُرَ الدِّرْهَمُ

94 Nûr 24/22.

95 ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 723.

96 el-A’râf 7/57.

97 İbnü’l-Cezzerî, *en-Neşr fi’l-Kırâati’l-Aşr*, 2/223.

“İnsanların ellerinde dirhemler çoğaldı.”⁹⁸ Buradaki “الدَّرْهَمُ” kelimesi müfred yazılmasına rağmen “dirhemler” şeklinde cem’ kastedilmiştir.

Taberî ve Zemahşerî, “الرَّيَاحُ” kelimesindeki okuyuş farklılıklarına değinmemiştir.⁹⁹ İbn Atıyye, Nâfi’, Ebû Amr, Ebû Hâtim (ö. 255/869), Ebû Abdırrahmân (ö. 73/692 [?]), Ebû Recâ’nın kelimeyi “الرَّيَاحُ” şeklinde çoğul sigasıyla, İbn Kesîr’in ise “الرَّيْحُ” olarak müfred okuduklarını nakletmiştir.¹⁰⁰

İbnü’l-Cevzî’nin Arap sözlerini kırâat ihtilaflarında delil olarak kullanmasına ikinci bir örnek ise,

يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلِّمُ نَفْسٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ

“O gün geldiğinde Allah’ın izni olmadan hiç kimse konuşamaz. Onlardan kimi bedbahttır, kimi mutlu!”¹⁰¹

âyetidir. İbnü’l-Cevzî âyetteki “يَوْمَ يَأْتِ” sözünü Ebû Amr, Nâfi’, İbn Kesîr ve Kisâî’nin vasl hâlinde sonuna “ى” ekleyerek “يَوْمَ يَأْتِى” şeklinde; vakf hâlinde ise “ى” harfi olmaksızın okuduklarını nakletmiştir. Daha sonra İbn Âmir, Hamza ve Âsım’ın vaslda ve vakfta “ى” harfi olmaksızın telaffuz ettiğini, buna mukabil İbn Kesîr’in vaslda ve vakfta “ى” harfiyle okuduğunu zikretmiştir.¹⁰² Burada çelişkili bir durum göze çarpmaktadır. İbn Kesîr’in hem vasılda farklı vakıfta farklı okuması hem iki durumda da “ى” harfiyle okuması mümkün görünmemektedir. İbnü’l-Cevzî her ne kadar bu duruma dair herhangi bir bilgi vermemiş olsa da tenakuz, İbn Kesîr ile ilgili farklı nakillerden farklı rivayetler gelmesinden kaynaklanmış olabilir.

Zeccâc nahivcilerin de bu âyetteki kelimeyi “يَوْمَ يَأْتِى” şeklinde okumayı tercih ettiklerini söylemiştir. Hüzeyl kabilesinin ise çoğunlukla “ى”leri düşürdükleri nakledilmiştir. İbnü’l-Cevzî, çok kullanımdan ötürü Arapların “لا أدر” diyerek “ى” yerine kesre ile yetindikleri bilgisini Halîl b. Ahmed ve Sîbeveyh’ten aktarmıştır. Kendisi de bu görüşte olduğu için, delil olarak Arapların bu sözünü diğer birçok delille

98 “İnsanların elinde para çoğaldı.” Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 2/130.

99 Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 12/490; ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 366.

100 İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-Vecîz*, 2/411-412.

101 Hûd 11/105.

102 İbnü’l-Cezzerî, *en-Neşr fi’l-Kırâati’l-Aşr*, 2/292-293.

birlikte zikretmiştir.¹⁰³ Taberî de Medîne ehlinin “ي” ekleyerek “يَوْمَ يَأْتِي” şeklinde, Basra ehlinen ve Kûfe ehlinen bazı okuyucuların vaslde “ي” ekleyerek, vakfta ise hazfle okuduklarını nakletmiştir. Ayrıca Kûfe ehlinen bazı kurrânın vaslde hazfle okuduklarını zikretmiştir. Ancak Taberî kırâat açısından kendisinin doğru bulduğu okuyuşun, mushaf hattına uygunluğu nedeniyle vaslde ve vakfta “ى”nin hazfiyle okumak olduğunu, bunun Huzeyl lehçesi olarak bilindiğini ifade etmiştir. Ayrıca Arapların şu sözünü buna delil getirmiştir:

“مَا أَذَرُ مَا تَقُولُ”¹⁰⁴

Zemahşerî de Sîbeveyh ve Halîl b. Ahmed tarafından zikredilen, Arapların “لَا أَذَرُ” sözünü “ى”nin hazfine delil getirmiştir.¹⁰⁵ İbn Atıyye, Âsım, İbn Âmir ve Hamza’nın vasl ve vakfta “ye” harfini hazfle okuduklarını zikretmiştir. İbn Kesîr’in ise vasl ve vakfta “ye” harfini hafzetmeksizin okuduğunu, Nâfi’, Ebû Amr ve Kisâî’nin ise vaslde “ye” harfini okuyup, vakfta hafzettiklerini, bu görüşün İbn Kesîr için de nakledildiğini söylemiştir. İbn Atıyye, Ubeyy b. Ka’b’ın mushafında “ye” nin hazfsiz olarak yer aldığını, imam mushaf olan Osman mushafında hafzedildiğini, İbn Mes’ûd mushafında ise “يَوْمَ يَأْتُونَ” şeklinde yer aldığını ve A’meş’in de bu şekilde okuduğunu ifade etmiştir. Hazfin delilinin Arapların “لَا أَبَالِ” ve “لَا أَذَرُ” gibi sözleri olduğunu ifade eden İbn Atıyye de diğer müfessirler gibi düşünmektedir.¹⁰⁶ Kurtubî (ö. 671/1273) de benzer ifadelere yer vererek hafz görüşünü benimsemiştir.¹⁰⁷

Bu konuda *Zâdü’l-Mesîr*’deki üçüncü örnek ise Yûsuf sûresi 13. âyetinde yer almaktadır. İbnü’l-Cevzî, âyette

“قَالَ إِنِّي لَخِزْرُئِيلُ أَنْ تَذْهَبُوا بِهِ وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذَّنْبُ وَأَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ”

ifadesindeki “الذَّنْبُ” kelimesinin Nâfi’, İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Âsım ve Hamza tarafından her durumda hemzeli olarak “الذَّنْبُ” şeklinde okunduğunu ifade etmiştir. Kisâî, Ebû Ca’fer ve Şeybe’nin (ö. 130/748) ise hemzesiz olarak okuduklarını naklettikten sonra Ebû Ali’nin bu kelimenin aslının hemzeli olduğuna dair görüşünü

103 İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 2/400.

104 Taberî, *Câmiu’l-Beyân*, 15/479.

105 ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 498.

106 İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-Vecîz*, 3/206-207.

107 Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Cami’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfîş (Kahire: Daru’l-Kütübî’l-Misriyye, 1964), 9/97.

vermiştir. Buna delil olarak İbnü'l-Cevzî, Arapların fırtınayı kurtların her cihetten hücum etmesine benzeterek “تَدَايَبَتِ الرِّيحُ” yani “fırtına her taraftan kurt gibi geldi” sözlerini zikretmiştir.¹⁰⁸ *Keşşâf*'ta ise bu örnek “الذَّئْبُ” kelimesinin hemze olmaksızın tahfif ile “zîb” şeklinde okunuşunun hemen arkasından delil olarak verilmiştir. Bu durum iki tefsir arasındaki ihtilaf açısından dikkati caliptir.¹⁰⁹

İbnü'l-Cevzî, Hicr sûresinin

لَقَالُوا إِنَّمَا سُكِّرَتْ أَبْصَارُنَا بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ

“Herhalde gözlerimiz perdelendi, hatta bize büyü yapılmış olmalı!” derler.”¹¹⁰

âyetindeki “سُكِّرَتْ” kelimesinin ekseriyet tarafından “ك” harfinin şeddelenerek okunduğunu belirtmiştir. Burada ekseriyetten kimlerin kastedildiği açıklanmamıştır. Ancak aşağıda da ifade edileceği üzere İbn Kesîr'in istisna edilmesinden anlaşıldığı kadarıyla çoğunluktan kasıt sahih kırâat imamları olabilir. İbn Kesîr ve Abdü'l-Vâris'in ise “ك” harfinin tahfifi ile şeddesiz olarak “سُكِرَتْ” şeklinde okuduklarını ifade etmiştir. Ebû Amr b. Ali el-A'lâ da böyle okumuş “سُكِرَتْ”ın manasının şarabın verdiği sarhoşuktan menkul olduğunu söylemiştir. Bu durumda âyette kastedilen müşriklerin gözlerinin şaşmış olması, akli karışmış olan sarhoş adam gibi gözlerinin bozulmasıdır. İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) de böyle düşünmüş, “سُكِرَتْ”ın anlamı bu ise şeddelinin manasının bu durumun çok ve arka arkaya gerçekleşmesi olacağını belirtmiştir. Ferrâ bu iki kırâatin anlam itibarıyla birbirine yakın olduğunu, ibarenin “gözleri tutulmak” anlamına geldiğini kaydetmiştir. Ebû Ubeyde ise farklı bir mana vererek şedde ile okuyuşta “سُكِرَتْ”ın suyun akmasını engelleyen set anlamına geldiğini söylemiştir. Set nasıl akmayı durdurmuşsa onların gözleri de görmekten alıkonulmuştur. İbnü'l-Cevzî'nin Zeccâc'dan naklettiği bir diğer görüş şeddesiz olarak okuyuşun “şaşmak, durup görmemek” anlamına geldiğini söylemiştir. Buna delil olarak Arapların “rüzgâr durdu” anlamındaki

108 İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr*, 2/418.

109 ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 506.

110 el-Hicr 15/15.

”سَكَرَتِ الرِّيحُ تَسْكُرُ“

sözünü zikretmiştir.¹¹¹ Bütün bu görüşleri nakleden İbnü'l-Cevzî, rivayetler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Görünen o ki İbnü'l-Cevzî burada âyetin tefsirini ve anlamını etkilediği için kırâatlerin ayrıntılı açıklamasını vermiş, bunu da Arap sözüyle destekleyen görüşe yer vererek delillendirmiştir.

Bu konudaki bir başka örnek

قَالَ لَهُمْ مُوسَى وَيْلَكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَيُسْحِتَكُمْ بِعَذَابٍ وَقَدْ خَابَ مَنْ افْتَرَى

“Mûsâ onlara şöyle dedi: “Yazıklar olsun size! Allah’a karşı yalan uydurmayın, yoksa ağır bir ceza ile kökünüzü kazır; iftira eden mutlaka perişan olur.”¹¹²

âyetidir. İbnü'l-Cevzî, âyetteki “فَيُسْحِتَكُمْ” kelimesinin okunuşunda iki kırâat olduğunu bildirmiştir. Bunlardan birincisi Nafi’, İbn Kesîr, İbn Âmir ve Âsım kırâatinin Ebû Bekir (ö. 193/809) rivayetinde “سَحَتَ” kökünden gelmek üzere “ى” harfinin fethası ile “فَيُسْحِتَكُمْ” şeklinde okumalarıdır. İhtilafa konu olan diğer okuyuş ise, Hamza, Kisâi ve Hafs’ın da Âsım’dan rivayetle “أَسَحَتَ” kökü esas alınarak, “ى” harfinin dammesi ile “فَيُسْحِتَكُمْ” şeklinde okumalarıdır. İbnü'l-Cevzî, Ferrâ’dan nakille “أَسَحَتَ” kökünden gelen “يُسْحِتُ” kelimesinin daha çok kullanıldığını, bunun da kökünü kazımak anlamına geldiğini ifade etmiştir. İbnü'l-Cevzî “فَيُسْحِتَكُمْ” kırâatine delil olarak bir Arap sözünde şöyle denildiğini zikretmiştir:

سَحَتَهُ اللَّهُ وَأَسَحَتَهُ

“Allah onun kökünü kazıdı.”¹¹³

Taberî ise İbnü'l-Cevzî’nin aksine, bu kelimenin “سَحَتَ” kullanımının “أَسَحَتَ” kalıbındaki kullanımından fazla olduğunu ifade etmiştir. Kırâat ihtilaflarıyla ilgili olarak Taberî, çoğu Kûfe ehlinin tercih ettiği damme ile değil, “ى” harfini fetha ile okuyan Medine, Basra ve bazı Kûfelilerin görüşünü tercih etmiştir. Fetha ile okuyuşun (فَيُسْحِتَكُمْ) daha fasih olduğunu belirtmiştir.¹¹⁴ Kurtubî de Kûfelilerin “أَسَحَتَ”den gelmek üzere “فَيُسْحِتَكُمْ” şeklinde okuduklarını, diğer kurranın ise “سَحَتَ” den gelmek üzere

111 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 2/526.

112 Tâhâ 20/61.

113 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-Mesîr*, 3/164.

114 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 16/93-95.

“فَيْسُحَّتْكُمْ” şeklinde okuduklarını nakletmiştir. Ayrıca Taberî’nin görüşünü benimsemek üzere bu okuyuşun daha fasih olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁵ İbn Atıyye, Hamza, Kisâi ve Âsım’dan rivayetle Hafs’ın ya harfini dammeleyerek “فَيْسُحَّتْكُمْ” olarak okuduklarını, Nafi, Âsım, Ebû Amr ve İbn Âmir’in “ya” harfinin fethasıyla “فَيْسُحَّتْكُمْ” okuduklarını ifade etmiştir.¹¹⁶ Ebû Hayyân (ö. 745/1344) da bu kelime üzerinde iki farklı okuyuş bulunduğunu zikretmiştir. Hamza, Kisâi, A’meş ve Talha b. Cerir’in (ö. ?) rubai olarak “أَسَحَّتْ” den gelmek üzere “فَيْسُحَّتْكُمْ” şeklinde okuduklarını, diğerlerinin ise sülasi olarak “سَحَّتْ” kökünden gelmek üzere “فَيْسُحَّتْكُمْ” şeklinde okuduklarını bildirmiştir.¹¹⁷ Dimyâtî (ö. 1117/1705) de bu kelimedeki iki okuyuş farklılığına değinmiştir. Birinci ihtilafın Hafs, Hamze, Kisâi, Ruveys ve Halef’in “أَسَحَّتْ” kalıbından gelen “فَيْسُحَّتْكُمْ” şeklindeki okuyuşları olduğunu ifade etmiştir. A’meş’in de Necid ve Temim lehçesi olan bu okuyuşa muvafık olduğunu zikretmiştir. İkinci ihtilafın ise diğer karilerin “سَحَّتْ” kalıbından gelen “فَيْسُحَّتْكُمْ” şeklindeki Hicaz lehçesine ait okuyuşları olduğunu nakletmiştir.¹¹⁸ Dani (ö. 444/1053); Hafs, Hamze ve Kisâi’nin kelimeyi “ya” harfini dammeleyerek, “فَيْسُحَّتْكُمْ” şeklinde okuduklarını, kalanların ise “ya” harfinin fethasıyla “فَيْسُحَّتْكُمْ” şeklinde okuduklarını bildirmiştir.¹¹⁹ Cezeri ise Hamze, Kisâi, Hafs ve Ruveys’in (ö. 238/852) “فَيْسُحَّتْكُمْ” okuyuşunu benimsediklerini, diğerlerinin ise “فَيْسُحَّتْكُمْ” şeklinde okuduklarını zikretmiş ve bunun dışında farklı bir yorumda bulunmamıştır.¹²⁰

Başka bir örnek Tûr sûresinin

أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَبِّكَ أَمْ هُمُ الْمُصْطَفُونَ

“Yoksa rabbinin hazineleri onların yanında mıdır? Yoksa her şeye egemen olan onlar mı?”¹²¹

âyetinde geçen “الْمُصْطَفُونَ” kelimesiyle ilgilidir. İbnü’l-Cevzî, İbn Kesîr’in “الْمُسِطَرُونَ” şeklinde “س” ile okuduğunu ve “musallat” anlamına geldiğini aktarmış; Ebû Ubeyde’nin ise “ص” ile “الْمُصْطَفُونَ” şeklinde olduğunu ve bu durumda kelimenin

115 el-Kurtubî, *el-Cami’ li-Ahkâmi’l-Kur’ân*, 14/88.

116 İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-Vecîz*, 4/50.

117 Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhîd*, thk. Âdil Ahmed Abdü’l-Mevcûd - Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1993), 6/237.

118 Dimyâtî, *İthâf*, 384.

119 Dâni, *et-Teyisr*, 151.

120 İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr fi’l-Kırâati’l-Aşr*, 2/320.

121 Tûr 52/37.

“tanrılar” anlamına geldiğini nakletmiştir. Kendisi kelimenin aslının “س” ile olduğunu ifade ederek tercihte bulunmuştur. Ancak “س” harfinden sonra “ط” harfi gelirse “ص”a çevrilmesinin caiz olduğu bilgisini vermiştir. Zeccâc’dan da buna benzer bir yoruma yer vermiş kelimenin “س” ile de “ص” ile de okunabileceğini kaydetmiştir. “تسيطر” okuyuşuna delil olarak Arapların

تسيطر علينا (و تصيطر)

“bizi köle edindi”

sözünü zikretmiştir.¹²²

Bu konuda zikredeceğimiz son örnek

وَإِذَا الرُّسُلُ أَقْبَتَتْ

“Peygamberlere toplantı vakti bildirildiğinde”¹²³

âyetinde yer almaktadır. “أَقْبَتَتْ” kelimesinin okunuşunda ihtilaflar bulunmaktadır. Ebû Amr “ق” harfini şeddeleyerek dammeli “و” harfi ile “وَقَبَّتْ” okumuştur. Ebû Ca’fer ise “و” ile ancak “ق” harfini şeddesiz olarak “وَقَبَّتْ” şeklinde okumuştur. Diğerleri ise şeddeli “ق” ve “و” harfi yerine “ا” ile “أَقْبَتَتْ” şeklinde okumuşlardır. Zeccâc “أَقْبَتَتْ” ve “وَقَبَّتْ” kelimelerinin aynı anlama geldiğini ifade etmektedir. Zeccâc’dan dammesi lazım olan her vavın hemzeye çevrilmesinin caiz olduğunu nakleden İbnü’l-Cevzî, Ferrâ’dan nakille kelimenin ilk harfi olarak gelen her dammeli vav harfinin hemzeye dönüştüğü bilgisini paylaşmıştır. “أَقْبَتَتْ” okuyuşunu delillendirmek için

صَلَّى الْقَوْمُ أَحْدَانًا

“Toplum tek tek namaz kıldı”

ve

وهذه أجوة حسان

122 İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 4/180.

123 el-Mürselât 77/11.

“Bunlar güzel yüzlerdir”

anlamındaki deyimleri örnek vermiştir.¹²⁴

3.3 Âyetle İstişhâd Etmeleri

Kur’ân âyetlerinin dil inceliklerini anlamak, İslâmî ilimler açısından büyük öneme haizdir. Âyetle istişhâd süreci, âyetlerin dil yapısını, kelimelerin kökenlerini ve kullanıldıkları bağlamları derinlemesine analiz etmeyi gerektirir. Âyetlerle istişhâd, günümüze kadar korunarak gelmiş olan Kur’ân’ın her bir kelimesinin Allah tarafından özenle seçildiği ve derin anlamlar taşıdığı düşünüldüğünde en mühim kırâat delillerinden sayılabilir.

Nitekim Ferrâ, Kur’ân’ın Arapça için şiirden daha güçlü bir delil olduğunu ve dilinin mükemmelliğini vurgulamışlardır. Aynı şekilde Zeccâc, Kur’ân’ın kusursuzluğunu ve Araplar tarafından söylenmiş herhangi bir sözden daha üstün olduğunu ifade etmiştir. İbn Hâlûye (ö. 370/980) ve İbn Cinnî (ö. 392/1002) gibi isimler, fesahatine vurguda bulunarak Kur’ân dilinin diğer tüm Arapça kullanımlarından daha fasih olduğu konusunda hemfikir olduklarını belirtmişlerdir.¹²⁵ Bu bölümde Zemahşerî ve İbnü’l-Cevzî’nin âyetle istişhâd örnekleri incelenecek ve benzerlik ve farklılıkları açısından analiz edilecektir.

Zemahşerî kırâatleri delillendirmede âyetle istişhâd metodunu sıklıkla kullanmıştır. Bu örneklerden bir tanesi şu şekildedir:

ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَقَّقُ
فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

“Bundan sonra kalpleriniz yine katılaştı; artık kalpleriniz taş gibi, hatta daha da katıdır. Taşın öylesi var ki ondan ırmaklar kaynar; öylesi de var ki çatlayıp bağrından su fışkırır; bazı taşlar da var ki Allah korkusuyla yuvarlanıp düşer. Allah, yapmakta olduklarınızdan habersiz değildir.”¹²⁶

âyetinde bulunan “وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ” ifadesi içindeki “وَإِنَّ” ibaresi bir başka kırâatte tahfif edilerek “وَإِنْ” şeklinde okunmuştur. “İn”, “İnne” nin hafifletilmiş hali olup devamında

¹²⁴ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 4/384.

¹²⁵ Muhammed, “el-İstişhâd bi’l-Kur’âni’l-Kerîm ve Kırâatihi”, 71.

¹²⁶ el-Bakara 2/74.

gelen “لَمَّا يَتَجَرَّ” ibaresindeki lâm-ı fârika bunu gerektirir. Zemahşerî bu okuyuşa örnek olarak da

وَإِنْ كُلُّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ

“Elbette onların hepsi toplanıp huzurumuza getirilecek.”¹²⁷

âyeti ile istişhâd etmiştir.

Âyetle istişhâda dair bir diğer örnek Nûr suresinin

وَلَا يَأْتِلْ أُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“İçinizden yardım sever ve zengin olanlar akrabaya, yoksullara ve Allah yolunda hicret edenlere artık bir şey vermeyeceğiz diye yemin etmesinler. Bağışlasınlar, hoş görsünler; Allah’ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah çok bağışlayıcıdır, çok esirgeyicidir.”¹²⁸

âyetidir. Âyetle geçen “أَنْ يُؤْتُوا” ifadesini Ebû Hayve (ö. 203/818) ve İbn Kutayb (ö. 120/737) iltifat sanatı yaparak tâ ile “أَنْ تُؤْتُوا” şeklinde okumuşlardır. Zemahşerî, âyetin devamındaki “أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ” ibaresi ile “أَنْ يُؤْتُوا” okuyuşunu delillendirmiştir.

İbnü’l-Cevzî tefsirinde bazı yerlerde âyetle istişhâd yöntemini kullanmıştır. Bunlardan bir tanesi Âl-i İmran sûresinin

وَرَسُولًا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنِّي قَدْ جِئْتُكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ أَنِّي أَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطَّيْنِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنْفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ وَأُبْرِئُ الْأَكْمَةَ وَالْأَبْرَصَ وَأُحْيِي الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِ اللَّهِ وَأَتَّبِعُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدْخُرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ إِنْ فِي ذَلِكَ لَآيَةٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

“Onu İsrâiloğulları’na elçi olarak gönderecek ve o şöyle diyecek: “Kuşkuya yer yok, işte size rabbinizden bir mûcize ile geldim; size çamurdan kuş biçiminde bir şey yapar ona üflerim, Allah’ın izni ile derhal kuş oluverir; yine Allah’ın izniyle körü ve cüzzamlıyı iyileştirir, ölüleri diriltirim; ayrıca evlerinizde ne yiyip ne biriktirdiğinizi size haber veririm. Eğer inanan kimseler iseniz elbette bunda sizin için bir ibret vardır.”¹²⁹

127 Yâsîn 36/32.

128 Nûr 24/22.

129 Âl-i İmran 3/49.

âyetinde karşımıza çıkmaktadır. İhtilafa konu olan “فَيَكُونُ طَيْرًا” ibaresini cumhurun “فَيَكُونُ طَيْرًا” şeklinde okuduklarını nakletmiştir. Nâfi’nin ise burada ve Mâide suresinin

إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِي عَلَيْكَ وَعَلَىٰ وَالِدَتِكَ إِذْ أَبَدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ نَكَلَمَ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَإِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرِيَّةَ وَالْإِنْجِيلَ وَإِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِإِذْنِي فَتَنفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِي وَتُذَرَّى الْأَكْمَةَ وَالْأُبْرَصَ بِإِذْنِي وَإِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتَىٰ بِإِذْنِي وَإِذْ كَفَفْتُ بَنِي إِسْرَءِيلَ عَنْكَ إِذْ جِئْتَهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ إِنْ هَٰذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ

“İşte o zaman Allah şöyle diyecek: “Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene lütfettiğim nimetleri hatırla! Seni Rûhulkudûs’le (Cebrâil) desteklemiştim de hem beşikte iken hem de yetişkin halinde insanlarla konuşuyordun. Sana yazmayı, hikmeti, Tevrat ve İncil’i öğretmiştim. Benim iznimle çamurdan kuş biçiminde bir şey yapıp ona üflüyordun ve benim iznimle derhal kuş oluyordu. Benim iznimle körü ve cüzzamlıyı iyileştiriyoordun. Yine benim iznimle ölüleri diriltiyordun. Onlara açık kanıtlar getirdiğin zaman buna karşı içlerinden inkâr edenler ‘Bu düpedüz bir büyü!’ dediklerinde İsrâiloğulları’nın sana zarar vermelerini önlemiştim.”¹³⁰

âyetinde “طَائِرًا” olarak okuduğunu zikretmiştir. Bu iki okuyuşun açıklamasını ise Ebû Ali’den nakille yapmıştır. Bu açıklamaya göre cumhurun delili, Allah Teâlâ’nın “كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ” sözüdür. Zira burada “كَهَيْئَةِ الطَّائِرِ” denilmemiştir.¹³¹ İbnü’l-Cevzî’nin bu açıklamaları kırâatlerin Kur’ân’dan hareketle istişhâdına örnek teşkil etmektedir.

Bu konudaki bir diğer misal olan Mâide sûresinin

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَجْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهَرِ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا أَمِينَ الْمَنَابِتِ الْحَرَامَ يَتَّبِعُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

“Ey iman edenler! Allah’ın işaretlerine, haram aya, boyunları bağısız ve bağlı kurbanlıklara, rablerinin lütuf ve rızasını dileyerek Beytülharâm’a yönelmiş kimselere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz. Mescid-i Harâm’a girmenizi engellediler diye bir topluma karşı duyduğunuz kin, sakın aşırı gitmenize sebep olmasın. İyilik ve takvâ hususunda yardımlaşın, günah ve haksızlık yolunda yardımlaşmayın. Allah’tan korkun, çünkü Allah’ın cezası çetindir.”¹³²

âyetinde geçen “أَنْ صَدُّوكُمْ” ifadesinin okunuşunda ihtilaf vardır. İbn Kesîr ve Ebû Amr kesre ile (أَنْ), diğerleri ise fetha ile (أَنْ) okumuşlardır. İbnü’l-Cevzî, fetha ile okuyanların fiili mazi yaptıklarını, anlamın “sizi çevirmelerinden dolayı” olduğunu ifade etmiştir. Kesre ile okuyanların ise “أَنْ”’i şart edatı kıldıklarını, bu durumda çevirme eyleminin beklendiği anlamı çıkacağını ifade etmiştir. Ancak Ahfeş’ten (ö.

130 el-Mâide 5/110.

131 İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/284.

132 el-Mâide 5/2.

292/904) nakille kesre ile okunduğunda da mazi anlamı olabileceğini kaydetmiştir. Buna örnek olarak Yusuf suresindeki

قَالُوا إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلٍ

“Dediler ki: “Eğer o çaldıysa, daha önce onun kardeşi de çalmıştı.”¹³³

âyeti verilmiştir. Zira burada Hz. Yusuf’un (r.a) kardeşlerine göre hırsızlık mazide olmuştur. İbnü’l-Cevzî, âyetle delil getirdikten sonra Ahfeş’in bu delili de şiirle desteklediğini, Ebû Ali’nin şu beytini misal olarak sunduğunu belirtmiştir:

إِذَا مَا انْتَسَبْنَا لَمْ تَلِدْنِي لَنِيْمَةٍ

وَلَمْ تَجِدِي مِنْ أَنْ تُقَرِّي بِهَا بُدَاً

“Soyumuzu söylediğimiz zaman, beni kötü bir kadın doğurmamıştır,

Ey kadın sen bunu ikrar etmekten başka çare bulamazsın.”¹³⁴

Buna mukabil İbnü’l-Cevzî, Taberî’den fetha ile okumanın mana bakımından daha açık olduğu görüşünü nakletmiştir. Bunun gerekçesi sûrenin Hudeybiye seferinden sonra nazil olduğu, çevirmenin ise daha önceden olduğudur.¹³⁵

Bir başka örnek de En’âm suresi’nin

وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ تَوَفَّقَهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ

“O, kullarının üstünde yegâne kudret ve tasarruf sahibidir. Size koruyucular gönderir. Nihayet birinize ölüm geldi mi elçilerimiz (görevli melekler) onun canını alırlar. Onlar vazifede kusur etmezler.”¹³⁶

âyetidir. Âyette geçen “تَوَفَّقَهُ” kelimesinin okunuşu üzerine ihtilaf edilmiştir. İbnü’l-Cevzî, Hamza’nın “تَوَفَّقَاهُ رُسُلُنَا” şeklinde okuduğunu, delilinin ise fiilin hakiki müennes olmayan bir şeye isnat edilmesi olduğunu kaydetmiştir. Zira “رُسُلٌ” kelimesinin müennesliği, çoğul olmasından kaynaklanmaktadır. İbnü’l-Cevzî bu durumun

133 Yûsuf 12/77.

134 İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/509.

135 İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 1/509.

136 el-En’âm 6/61.

وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا إِنَّا لَنَرِيهَا فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ

“Şehirdeki bazı kadınlar, “Aziz’in karısı, hizmetindeki genç ile birlikte olmak istiyormuş; (Yûsuf’un) sevdası kalbine işlemiş! Biz onu gerçekten açık bir sapkınlık içinde görüyoruz” dediler.”¹³⁷

âyetindeki “نِسْوَةٌ” kelimesi gibi olduğunu ifade etmiştir.¹³⁸

Konuyla ilgili başka bir örneği ele alacak olursak A’râf suresi 202. âyette şöyle buyrulmaktadır:

وَإِخْوَانُهُمْ يَمُدُّوهُمْ فِي الْغَيِّ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ

“(Şeytanların dostları olan inkârcılara gelince,) dostları onları azgınlığa sürükler. Onlar da azgınlıktan hiç geri durmazlar.”¹³⁹

âyette geçen “يَمُدُّوهُمْ” kelimesinin okunuşunda ihtilaf edilmiştir. İbnü’l-Cevzî, Ebû Ali’den nakille Kur’ân’da genel bir kaide olarak beğenilen ve övülen şey için ef’altü vezninde: “Emdettü” denildiğini belirtmiştir. Bu okuyuşa örnek olarak da

فَلَمَّا جَاءَ سُلَيْمَنَ قَالَ أَمُدُّونَ بِمَالٍ فَمَا آتَيْنِي اللَّهُ خَيْرَ مِمَّا آتَيْتُكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بِهَدْيِكُمْ تَفْرَحُونَ

“(Elçiler) Süleyman’a geldiğinde o şöyle dedi: “Siz bana mal yardımı mı yapıyorsunuz? Allah’ın bana verdiği size verdiğinden daha değerlidir. Hayır, hayır! Bu hediyenizle ancak sizin gibiler sevinir.”¹⁴⁰

âyetindeki “أَمُدُّونَ” kelimesini delil olarak zikretmiştir. İbnü’l-Cevzî, Nafi’nin bu kelimeyi “يَمُدُّوهُمْ” şeklinde okuduğunu ifade etmiştir. Nafi’nin okuyuşuna delil olarak da

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ يَكْنُزُونَ
الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ

“Ey iman edenler! Bilin ki yahudi din bilginlerinin ve hıristiyan din adamlarının birçoğu halkın mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan alıkoyarlar. Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele!”¹⁴¹

137 Yûsuf 12/30.

138 İbnü’l-Cevzî, *Zâdû ’l-Mesîr*, 2/38.

139 A’râf 7/202.

140 en-Neml 27/36.

141 et-Tevbe 9/34.

âyetindeki “فَبَشِّرْهُمْ” ifadesini örnek vermiştir.

Bu konudaki bir diğer misal olan Tevbe sûresi 54. âyette

وَمَا مَنَعَهُمْ أَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ إِلَّا أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَبِرَسُولِهِ وَلَا يَأْتُونَ الصَّلَاةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَى وَلَا يُنْفِقُونَ إِلَّا وَهُمْ كَارَهُونَ

“Yaptıkları harcamaların kabul edilmesine engel olan esas sebep de şudur: Onlar Allah’ı ve peygamberini tanımadılar; namaza da ancak üşene üşene gelirler ve harcamalarını gönülsüz olarak yaparlar.”¹⁴²

buyrulmaktadır. Âyette geçen “تُقْبَلُ” kelimesinin okunuşunda ihtilaf edilmiştir. Nafi‘, İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir ve Âsım müennes olarak “تُقْبَلُ” okumuşlar; Hamza ve Kisâi ise müzekker olarak “يُقْبَلُ” okumuşlardır. İbnü’l-Cevzî, Ebû Ali’den nakille müennes okuyuşa failin şeklen müennes olmasını gerekçe göstermiştir. Müzekker okuyuşu da failin hakiki müennes olmaması ile izah etmiştir. Müzekker okuyuşun caiz olduğu görüşünü savunarak, bu okuyuşu Bakara Suresi 275. âyetteki “فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ”¹⁴³ ifadesi ile delillendirmiştir.

Bu konuda zikredeceğimiz son örnek İsrâ sûresi 44. âyettir:

تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا

“Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbih eder; O’nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halîmdir, bağışlayıcıdır.”¹⁴⁴

Buradaki okuyuş ihtilafı “تُسَبِّحُ” kelimesinde meydana gelmiştir. Ebû Amr, Asım’dan rivayetle Hafs, Hamze ve Kisâi müennes olarak “تُسَبِّحُ” okumuşlardır. İbn Kesir, İbn Amir, Asım’dan rivayetle Ebû Bekir ve Nafi müzekker olarak “يُسَبِّحُ” okumuşlardır.

İbnü’l-Cevzî, Ferra’dan nakille “ye” ile müzekker okuyuşun güzel olmasını sayının az olması ile izah etmiştir. Müennes ve müzekkerden sayı az olduğunda ye ile okuyuşun

142 et-Tevbe 9/54.

143 el-Bakara 2/275.

144 el-İsrâ 17/44.

daha güzel olduğunu ifade etmiştir. Müzekker okuyuşu delillendirmek için Yusuf Suresi 30. âyeti

وَقَالَ نِسْوَةٌ فِي الْمَدِينَةِ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتَاهَا عَنْ نَفْسِهِ قَدْ شَغَفَهَا حُبُّ إِيَّا لَنُرَايَهَا فِي صَلَالٍ مُبِينٍ

“Şehirdeki bazı kadınlar, “Aziz’in karısı, hizmetindeki genç ile birlikte olmak istiyormuş; (Yûsuf’un) sevdası kalbine işlemiş! Biz onu gerçekten açık bir sapkınlık içinde görüyoruz” dediler.”¹⁴⁵

nakletmiştir.

3.4 Hadisle İstişhâd Etmeleri

Hadisle istişhâda dair en çok ayrıma gidilmesi dilbilim alanında olmuştur. Alimler, hadislerin dil bilgisi kurallarının oluşturulmasında ve dilsel yapıların açıklanmasında ne ölçüde etkili olduğu konusunda farklı düşüncelere sahiptirler. Hadislerle ihticâc, dil bilgisi ve dil yapıları üzerine kurulan argümanların doğruluğunu kanıtlama eylemi olarak ele alınırken ve bu süreçte hadislerin deliller olarak kullanımına dair destekleyici ve karşıt görüşlerin sunulduğu nakledilmektedir. Ancak tefsir ve kırâat metinlerinde bu konu tartışılmaksızın gerekli görülen yerlerde hadisle ihticâca yer verilmiştir.¹⁴⁶

Zemahşerî, kırâatleri delillendirirken hadisle istişhâd yöntemini kullanmıştır. Bu örneklerden biri Kehf suresinin

حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ وَوَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا قُلْنَا يَاذَا الْقَرْنَيْنِ إِنَّمَا أَنْتَ تُعَذِّبُ وَإِنَّمَا أَنْتَ تُتَّخَذُ فِيهِمْ حُسْنًا

“Nihayet güneşin battığı yere varınca, onu kara bir balçıkta batar (gibi) buldu. Orada bir kavme rastladı. Bunun üzerine biz, “Ey Zülkarneyn! Onları ya cezalandıracak veya haklarında iyi davranma yolunu seçeceksin” dedik.”¹⁴⁷

âyetidir. Âyette yer alan “حَمِئَةٍ” kelimesi ile ilgili okunuş ihtilafları bulunmaktadır. İbn Mes’ud, Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Talha b. Ubeydullah (ö. 36/656), Abdullah b. Amr (ö. 65/684-85) ve Hasan Basri’ye ile “hamiyetin” şeklinde okumuşlardır. İbn

¹⁴⁵ Yûsuf 12/30.

¹⁴⁶ Mostafa Chetta, “el-İstişhad bi'l-Hadisi'n-Nübüvve fi'n-Nahvi ve'l-Lüğa beyne'l Mecîzin ve'l-Mâniin”, y.y. 11 (2017), 343-344.

¹⁴⁷ el-Kehf 18/86.

Abbas ise hemze ile “hamietin” şeklinde okumuştur. Zemahşerî “hamiyetin” okuyuşunu delillendirmek için şu hadisi zikretmiştir:

وعن أبي ذر: كنت رديف رسول الله صلى الله عليه وسلم على جمل، فرأى الشمس حين غابت فقال: «يا أبا ذر، أتدري أين تغرب هذه؟ فقلت: الله ورسوله أعلم» (3). قال: فإنها تغرب في عين حامية

“Ebû Zerden söyle nakledilmiştir: Bir seferinde devenin üzerinde Peygamber (s.a.v.) ‘in terkisinde idim. O sırada batan güneşi gördü ve “Ey Ebû Zer! Bilir misin şu güneş nereye batar?” diye sordu. Ben de “Allah ve Resulü daha iyi bilir.” dedim. Bunun üzerine o “Gider bir kızgın göзде batar.” buyurdu. (Ebû Dâvûd, “Kitâbü ’l-hurûf vel-kırâât, 29)”¹⁴⁸

Zemahşerî’nin hadisle istişhâda dair naklettiği bir diğer örnek Müzzemmil suresinin

إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْأً وَأَقْوَمُ قِيلًا

“Şüphesiz gece vakti etki ve uyum yönünden daha uygun ve sözün zihne yerleşmesi bakımından daha elverişlidir.”¹⁴⁹

âyetidir. Âyette yer alan “وَطْأً” kelimesi üzerindeki kırâat ihtilafları zikredilmiştir. Bu okunuş farklılıkları fetha ile vat’ en ve kesra ile vit’ en şeklindedir. Hz. Peygamber’in şu hadisi ile fetha okuyuşu delillendirilmiştir:

من قوله عليه السلام اللهم اشد وطأتك على مضر

“Allah’ım Mudar kabilesine vereceğin cezayı iyice sertleştir! [Buhari, “Ezân”, 128]”¹⁵⁰

İbnü’l-Cevzî kırâatleri delillendirmek için *Zâdü’l-Mesîr*’de birçok yerde hadisle istişhâd yöntemini kullanmıştır. Buna örnek yorumlardan biri Âl-i İmran sûresinin

بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُم مِّنْ فُورِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ

“Evet, eğer siz sabır gösterip itaatsizlikten sakınırsanız, onlar şu anda süratle üzerinize gelseler bile rabbiniz size nişanlı beş bin meleklerle yardım edecektir.”¹⁵¹

âyetinde karşımıza çıkmaktadır. Burada مُسَوِّمِينَ kelimesinde okuyuş ihtilafı bulunmaktadır. İbn Kesir, Ebû Amr ve Asım vav’ın kesrası ile “müsevvimîn” şeklinde okumuşlar diğerleri ise vav’ın fethası ile “müsevvemin” şeklinde okumuşlardır. Cevzî; kesra ile okuyuşun anlamının “melekler kendilerine nişan vurdular” şeklinde olduğunu, fetha ile okuyuşun ise “Allah nişan vurdu” anlamına geldiğini belirtmiştir.

İbnü’l-Cevzî, “melekler kendilerine nişan vurdular” anlamındaki مُسَوِّمِينَ okunuşunun doğruluğunu kanıtlamak için, Bedir savaşı gününde Hz. Peygamber’de

148 ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 628-629.

149 el-Müzzemmil 73/6.

150 ez-Zemahşerî, *Keşşâf*, 1151.

151 Âl-i İmran 3/125.

سُومُوا فَإِنَّ الْمَلَائِكَةَ قَدْ سُومَتْ

“Atlarınıza nişan vurun, melekler de vurdular”

şeklinde bir rivayet aktarmıştır. Bu sayede nişan vurma eyleminin melekler tarafından gerçekleştirildiğine ve okumanın kesre ile olduğuna dair açıklamada bulunmuştur.

Hadisle istişhâda dair bir diğer örnek de şöyledir: Sa’d Suresi’nin

وَمَا يَنْظُرُ هُوَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ

“Bunlar da şimdi, bir daha geri dönüşe imkân bırakmayacak olan korkunç bir sesi, yalnızca bunu beklemektedirler.”¹⁵²

âyetinde yer alan fevak (فَوَاقٍ) kelimesi üzerinde okuyuş ihtilafları bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi, Hamza, Kisâi ve Halef tarafından fe harfinin damme ile (فَوَاقٍ) şeklinde okunmasıdır. İkincisi ise kırâat-i aşereden diğerlerinin aynı harfî fetha ile okumalarıdır. Ferra, İbn Kuteybe ve Zeccac bu iki okuyuşun da aynı manaya geldiklerini ve anlamın “onun için bir rahat ve ayılma yoktur” olduğunu söylemişlerdir. Ebû Ubeyde’ye ait olan ikinci görüşe göre ise fetha ile okuyuşun anlamı “onun için rahat yoktur” olup, damme ile okuyuş ise “devenin sağımı” manasına gelmektedir. İbnü’l-Cevzî damme ile (فَوَاقٍ) okunuşunu delillendirmek için Hz. Peygamber’den nakledilen ve “Hasta ziyareti deve sağımı kadardır” anlamına gelen şu rivayeti örnek göstermiştir: العيادة قَدْرُ فَوَاقٍ نَاقَةٍ. Her ne kadar Hamza, Kisâi ve Halef okuyuşunu hadisle istişhâd ile delillendirse de İbnü’l-Cevzî, fetha ile okuyuşun lügat açısından tercihe daha şayan olduğunu da ifade etmiştir.¹⁵³

152 Sâd 38/15.

153 İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, 3/562.

4. SONUÇ

İbnü'l-Cevzî ve Zemahşerî'nin Kur'ân tefsirlerindeki istişhâd yöntemlerinin karşılaştırılması, bu iki önemli İslam alimi arasındaki metodolojik farklılıkları ve benzerlikleri aydınlatmakta önemli bir yer tutar. İbnü'l-Cevzî'nin, hadis ve tefsir ilimlerinde derinleşmiş bir alim olarak, tefsirlerinde genellikle rivayetlere ve sahih nakillere dayanarak kırâat farklılıklarını yorumlaması, onun klasik tefsir anlayışının bir göstergesidir. Özellikle *Zâdü'l-Mesîr* tefsirinde, kırâatler arasındaki ihtilafları detaylı bir şekilde ele alması ve bu kırâatlerin şerhinde sahih olanları çoğunlukla tercih etmesi, onun metodolojisini karakterize eder. Ekseriyetle kırâat-i aşerenin dışına çıkmayarak şâz kırâatleri fazla zikretmemesi de onun bu yönünün bir tezahürü sayılabilir.

Diğer yandan, Zemahşerî'nin *Keşşâf* tefsirinde gösterdiği yaklaşım, dil ve belagat bilimlerine olan derin vukufiyetiyle şekillenmiştir. Mu'tezilî bir teoloji perspektifini benimseyen Zemahşerî, kırâat farklılıklarını yorumlarken dilbilimsel analizlere büyük önem vermiş ve Arap dilinin inceliklerini kırâatlerin anlaşılmasında kullanmıştır. Bu durum, özellikle kırâat farklılıklarını şiir ile istişhâd ederek açıklama yöntemiyle belirginleşir. Zemahşerî'nin Arap sözüyle mana istişhâdına, şiirle de kırâat istişhâdına çokça delil getirdiği görülmektedir.

Sonuç olarak, İbnü'l-Cevzî ve Zemahşerî'nin tefsirlerindeki istişhâd yöntemlerinin karşılaştırılması, her iki alimin de kendi ilmi arkaplanları ve teolojik yaklaşımları doğrultusunda Kur'ân'ı yorumlama biçimlerini ortaya koyar. İbnü'l-Cevzî, kırâat anlayışı bakımından daha çok rivayet ve hadise dayalı bir tefsir sunarken, Zemahşerî dil ve anlam üzerinden bir tefsir metodolojisi geliştirmiştir. Bununla birlikte iki müfessirin de şiirle, Arap sözü, âyet, hadis ve kırâatle istişhat yöntemlerinden her birini kullandıklarını görmekteyiz. Bu benzerlikler ve farklılıklar, Kur'ân tefsirinin derinlik ve çeşitliliğini sergilemesi bakımından büyük kıymet taşır; aynı zamanda her iki tefsir, İslâmî ilimler alanında detaylı incelenmesi elzem olan eserler olarak değerini korumaktadır.

Bu tez çalışması, İbnü'l-Cevzî ve Zemahşerî'nin tefsirlerinde kırâatlerin kullanımını derinlemesine analiz ederek, İslamî ilimlerde bu konunun anlaşılmasına önemli katkılar sağlamıştır. Araştırma, her iki müfessirin kırâat farklılıklarını nasıl ele aldıklarını ve bu yaklaşımlarının tefsir metinleri üzerindeki yansımalarını ortaya koymuştur. İbnü'l-Cevzî'nin rivayet yöntemine olan bağlılığı ve Zemahşerî'nin dil bilimine dayalı yaklaşımları, kırâat ilminin zenginliğini ve çeşitliliğini göstermektedir. Böylece, bu tez, kırâatlerin tefsirdeki rolünü ve önemini kapsamlı bir şekilde belgelemekte, aynı zamanda gelecekteki çalışmalar için yeni perspektifler ve metodolojik yaklaşımlar sunmaktadır. Bu çalışma, İslamî tefsir literatürüne metodolojik ve içeriksel açıdan değerli bir katkı sağlayarak, kırâatlerin daha iyi anlaşılmasını ve tefsir çalışmalarında daha etkin kullanılmasını teşvik edecek niteliktedir.

KAYNAKLAR

- Ahatlı, Erdinç. “Velîd b. Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/34-35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Akaslan, Yaşar. *Kırâat İlminde Didaktik Şiirler*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2019.
- Akman, Şule. *Keşşaf'ta Mütevatir Olmayan Kiraatlar ve Tefsir İlişkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Birişik, Abdülhamit. “Müfessir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/496-499. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Boyalık, Mehmet Taha. *el-Keşşaf Literatürü: Zemahşeri'nin Tefsir Klasığının Etki Tarihi*. Ankara: TDV İsam Yayınları, 2019.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî (Kitabın orijinal adı: Geschichte der Arabischen Titeratur)*. çev. es-Seyyid Ya'kub Bekir - Abdülhalim en-Neccâr. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1993.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.
- Chetta, Mostafa. “el-İstişhad bil Hadisi'n-Nübüvve fi'n-Nahvi ve'l-Lüğa Beyne'l Mecizîn ve'l-Mâniîn”. y.y. 11 (2017), 339-351.
- Cumâhî, Muhammed b. Sellâm el-. *Tabakâtu Fuhûli's-Şuarâ*. İstanbul: Dâru'l-Medenî, 1996.
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kiraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2011.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *et-Teyisîr fî'l-Kirâati's-Seb'*. thk. Otto Pretzl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1984.
- Dâvûdî, Şemseddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Abdülgani. *İthâfu Fudalâi'l-Beşer fî'l-Kirâati'l-Erba'ati Aşer*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Durmuş, İsmail. “İstişhad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/396-397. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Durmuş, İsmail. “Şiir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/144-154. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahru'l-Muhît*. thk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd - Ali Muhammed Muavvid. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.

Ebû Zûr'a, Abdulah b. Muhammed b. Zencele. *Hucetu'l-Kirâât*. thk. Sa'îd el-Efgânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1997.

Enbari, Kemaleddin Abdurrahman el-. *Nüzhetu'l-Elibba fî Tabakati'l-Üdeba*. thk. İbrahim Samerrai. Zerka: Mektebetü'l Menar, 1985.

Enderesbani, Abdüsselam b. Muhammed. “Fi Sireti'z-Zemahşeri: Carullah”. *Mecelletü Mecmai'l-lugati'l-Arabiyye bi Dimaşk* 57/3 (1982), 367-382.

Erbilî, Ebû'l-Hasan Bahaeddin Ali b. İsa el-Münşi. *et-Tezkiretü'l-Fahriyye*. thk. Hâtim Salih ed-Dâmin - Nuri Hammudi Kaysi. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1987.

Fâsî, Ebû't-Tayyib Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali. *el-Ikdü's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn*. thk. Fuad Seyyid. 7 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1967.

Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed el-. *Kitâbu'l-Ayn*. thk. Abdulhamîd el-Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.

Göktaş, Bilal. *Kıraat Farklılıklarının Anlama Etkisi Üzerine Bir Mukayese (Te'vîlât ve Keşşâf Örneği)*. Tokat: Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Hansari, Muhammed Bâkır b. Zeynelabidin b. Cafer el-Mûsevî. *Ravzâtü'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât*. thk. Esedullah İsmâiliyyân. Tahran: Kum: Mektebetü İsmâiliyyân, 1972.

Hûfî, Ahmed Muhammed. *ez-Zemahşerî*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1980.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib el-Endelüsî. *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri Kitâbi'l-Azîz*. thk. Abdu's-Selâm Abdu's-Şâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.

İbn Batûta, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Abdullah. *Rihletu İbn Batûta*. thk. Ali Muntasır Kettani. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.

- İbn Ebi Meryem eş-Şirâzî, Nasr b. Ali b. Muhammed. *Kitâbu'l-Mûdah*. thk. Ömer Hamdân el-Kubeysî. 1 Cilt. Cidde: el-Cemaatül-Hayriyye li Tahfizi'l-Kur'ani'l-Kerim bi Cidde, 1993.
- İbn Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekerriyya. *Mu'cemu Makâyîsi'l-Luğa*. Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, 1900.
- İbn Kutluboğa, Ebu'l-Fida Zeynuddin. *Tacü't-Teracim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Dımaşk: Darü'l-kalem, 1992.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed b. Manzûr el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânu'l-Arab*. Kum: Edebi'l-Havze, 1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferac Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 2001.
- İbnü'l-Cezerî, el-Hâfız Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dımeşkî. *en-Neşr fî'l-Kırâati'l-Aşr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İbn'ül-Esir, İzzeddin Ebu'l-Hasan. *El-Lübab fî Tehzibi'l-Ensab*. 3 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, 1980.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- İshak Hocası, Ahmed b. Hayreddin el-Güzelhisârî. *Aksa'l-Ereb fî Tercemeti Mukaddimeti'l-Edeb*. 2 Cilt. İstanbul: Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, 1895.
- Kâfî, Mansur b. Fudayl. *Muvâzenetu beyne Tefsiri'l-Muharrari'l-Veciz libni Atıyye ve Zâdil'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr libni'l-Cevzî*. Amman: Dâru'l-Hamîd li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2009.
- Katip Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullâh. *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*. ed. M. Şerafettin Yaltkaya - Ahmed Rifat Bilge. 2 Cilt. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1943.
- Kaya, Remzi. "Kıraat Açısından Abdest Ayeti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993), 255-266.

Kayagil, Süleyman Mahmut. “Meâni’l-Kur’ân’da el-Ahfeş’in Şiirle İstişadda bulunduğu Ğarîb Kelimeler”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2013), 165-185.

Kıftı, Cemaleddin Ebi’l-Hasan Ali b. Yusuf. *İnbahu’r-Ruvat ala Enbahi’n-Nühat*. thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Darü’l-Kitabi’l-Arabi, 1982.

Kılıç, Mustafa. *Zemahşeri’nin el-Keşşaf’ında Kıraat Olgusu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Kıylık, Mustafa Harun. “Gramerin Fıkhi Hükümler Üzerindeki Etkisi: Mâide, 5/6 Örneği”. *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu*. 303-321. Iğdır: Iğdır Üniversitesi Yayınları, 2018.
<http://ktp.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=119910000&Dergivalkod=1202>

Kur’an Yolu. Erişim 29 Mayıs 2024. <https://kuran.diyaret.gov.tr>

Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-. *el-Cami’ li-Ahkâmî’l-Kur’ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Daru’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1964.

Öğmüş, Harun. “Tefsirde Şiirle İstişad Açısından Hicri II. Asrın Önemi”. *Tarihten Günümüze Kur’an İlimleri ve Tefsir Usulü*. ed. Bilal Gökkır. İstanbul: İlim Yayma Yayınları, 2009.

Öksüz, Ali Haydar. *Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî’nin Zâdü’l-Mesîr fi ‘İlmi’t-Tefsîr Adlı Eserinin Kıraatlere Yaklaşımı*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Özaydın, Abdülkerim. “Hârizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/217-220. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Özdemir, Büşra. *İbnü’l-Cevzî’nin Zâdü’l-Mesîr Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Tahlili*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Özek, Ali. “el-Keşşâf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/329-330. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.

Öztürk, İsmail. *Kıraat Açısından İbnü’l Cevzî Tefsiri*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, Mehmet Suat. “Zemahşeri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/235-238. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Se‘âlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail. *Yetîmetü’l-Dehr fî Mehâsini Ehli’l-Asr.* thk. Müfid Muhammed Kumeysa. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1983.

Sem‘ânî, Ebu Sa’d Abdülkerim b. Muhammed. *el-Ensab.* thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî. Beyrut: y.y., 1980.

Sundus, Muhammad. “El-İstişhâd Bi’l Kur’ânî’l-Kerîm ve Kırâatihi Fi Kitâb El-İnsâf Fî Mesâilî’l-Hilâf Li’l-Enbârî Dirâse Vasfiyye Tahliliyye”. *El-Thumuhât.* Erişim 31 Temmuz 2024. <https://journal.uir.ac.id/index.php/THUMUHAT/article/view/2183/1306>

Süyûtî, Ebü’l-Fadl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *Buğyetü’l-Vuât fî Tabakâtî’l-Lugaviyyîn ve’n-Nühât.* thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhim. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1979.

Süyûtî, Ebü’l-Fadl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *Tabakâtü’l-Müfessirîn el-İşrin.* Kahire: Mektebetü Vehbe, 1976.

Taberî, Ebû Ca’fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid. *Câmiu’l-Beyân fî Te’vili’l-Kur’ân.* thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 2000.

Taşköprizade, Ebu’l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi. *Miftahu’s-saade ve Misbahu’s-Siyade fî Mevzuati’l-Ulum.* thk. Kamil Bekri - Abdülvehhab Ebu’n-Nur. 3 Cilt. Kahire: Darü’l-Kütübî’l-Hadise, ts.

Yâfi’î, Afifüddîn Abdullah b. Es’ad b. Ali el-Yemenî. *Mir’âtü’l-Cinân ve ‘İbretü’l-Yakzan fî Ma’rifeti Havadisi’-Zaman.* Beyrut: Müessesetu’l-A’lemî li’l-Matbûât, 1970.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah. *Mu’cemü’l-Büldân.* Beyrut: Dârü’l-Kitâbî’l-Arabî, ts.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah. *Mu’cemü’l-Üdebâ.* Beyrut: Dârü İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.

Yavuz, Yusuf Şevki- Avcı, Casim. “Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 20/550-551. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

Zehebi, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ.* 18 Cilt. Kahire: Daru’l-Hadis, 2006.

Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Fâik fî Garîbi’l-Hadîs.* thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhim - Ali Muhammed Becavi. Kahire: İsâ el-Babi el-Halebi, 1971.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûnu'l-Ekâvîl fî Vücûhu'-Te'vîl. thk. Halil Memun Şiha. Beyrut: Dâru'l-Marife, 3. Basım, 2009.

